

KEMAL PAŞAZÂDE (873/1469-940/1534)'NİN ARAP DİLİ VE EDEBİYATINA KATKILARI VE BU DİLE YAKLAŞIMI

Nejdet GÜRKAN*

ÖZET

Bu araştırmada, kısaca, ana dili Türkçe yanında Farsça ve Arapça eserler de telif eden Osmanlı âlimlerinden Kemal Paşazâde'nin Arap Dili ve Edebiyatına katkıları incelenecektir. Müderrislik yapan ve şeyhulislamlık makamına da gelen bu ilim adamının iki yüzü aşan eserlerinin elliyi aşkını Arap diliyle yazılmıştır. Bunların arasında Arap dili hakkında yazdıkları ise dikkati çekmektedir. Bu bağlamda, öncelikle, onun Arap dilbilimi, sözlükbilimi, kelime bilgisi (sarf), nahiv, belâgat ve edebiyat alanlarında yazdığı eserlerin genel özellikleriyle birlikte tasnifi ve dökümü yapılacak daha sonra, yararlandığı temel kaynakların tespiti yanında problemleri inceleme ve tartışma metodu ele alınacaktır. Bunlara ek olarak, Kemal Paşazâde'nin Arap edebiyatıyla ilgisi ve eleştiri anlayışına yönelik bazı tespit ve değerlendirmeler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kemal Paşazâde, Arap Dili, Edebî Eleştiri.

CONTRIBUTION AND APPROACH OF KEMAL PASHAZADE (873/1469-940/1534) TO ARABIC LANGUAGE AND LITERATURE

This article deals with the contribution and approaches of Kemal Pashazade to Arabic Language and Literature. Kemal Pashazade who wrote some of his scholarly works in Arabic and Persian besides his mother tongue Turkish, worked as a muderris and Seyhulislam in Ottoman Empire. Out of over 200 works, more than 50 of them were written in Arabic. Among them there are those concerning with Arabic language. In this respect firstly general aspects and classification of his works on Arabic linguistics, lexicology, morphology, syntax, rhetoric, literary will be examined. After that the determination of his sources used for the preparation of his works and the investigation methods of subjects in his works were studied. Besides these, we tired to show his involvement in Arabic literature and some of his evaluations on the understanding of criticism to some extend.

Keywords: Kemal Pashazade, Arabic Linguistics and Literary Criticism.

GİRİş

Tarihi süreç içinde Türk-Arap ilişkilerinin mazisi bir hayli eski olmakla beraber; Arap coğrafyasının büyük bölümünün 1517'de Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle yeni bir döneme girildiği söylenbilir. Bu ilişki çerçevesinde; bir yan-

dan Arap Dili ve Edebiyatı siyasi, sosyal ve kültürel şartlar gereği farklı bir ortama geçerken diğer yandan İslam dinine mensup olan Türklerin (Osmanlı) kültür ve edebiyatında etkisini ve ağırlığını daha fazla hissettirmeye başladı. Zira Osmanlı, İslam kültür ve medeniyetini dolayısıyla bu medeniyetin temel dilini önemsiyordu. Bu paralelde, hem eğitim ve öğretim kurumlarında hem de diğer edebî çevrelerde Arap dili ve edebiyatı rağbet görmekteydi. Böyle bir ortamda, müderrislik ve şeyhulislâmlık gibi ilmî ve idarî payeleri taşıyan Kemal Paşazâde önemli bir ilmî şahsiyet olarak temayüz etmiştir.

Türkçe yanında Arapça ve Farsça bilen Kemal Paşazâde, eserlerinin bir kısmını Arap dili konularına ayırmış olmasının yanında, çoğunu Arapça kaleme almıştır. Dolayısıyla müellifin Arapça ile ilgisi ve bu alanda ortaya koyduğu eserler ilim âleminin dikkatinden kaçmamıştır. Bu bağlamda, Türkiye’de, Kemal Paşazâde’nin Arapça eserleri üzerine yapılmış çalışmalar arasında; Abdulkadir Yılmaz, *Kemal Paşazâde ve Sarfı (Metin ve İnceleme)*, Dnş: M. Sadi Çöğenli, Atatürk Üniversitesi 1992, 161s. , Hasan Taşdelen, *Kemal Paşazade, Hayatı, Eserleri ve Belâgatla İlgili Görüşleri*, Dnş: Erol Ayyıldız, Uludağ Üniversitesi 1995, 149s. , Ramazan Ege, *Telvînû`l-Hitab İbn Kemâl*, Dnş: Muharrem Çelebi, Dokuz Eylül Üniversitesi 1995, 101+73s. , Ramazan Ege, *İbn Kemâl’in Esrârü’n-Nahv’i ve Dönemindeki Arap Dili Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış*, Dnş: M. Reşit Özbalkıç, Dokuz Eylül Üniversitesi 2002, 130+281s., Ramazan Ege, “*İbn Kemal’in Defu Mâ Yete’allah Bizzamâir mine’l-evhâm Adlı Risâlesi (Arap Dilinde Zamir)*” adlı tahkik, talik ve tercümesi,¹ Muammer Sarıkaya, *Kemal Paşa-zâde’nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*, Dnş: Ahmet Suphi Furat, İstanbul Üniversitesi, 2004, 368 sayfa.² gibi eserler bulunmaktadır. Bunlara ek olarak bazı ansiklopedik makalelerde bu çalışmalara değinilmiştir.

Öte yandan Arap dünyasında da Kemal Paşazâde’nin Arapça eserleri üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlar daha çok müellifin herhangi bir eseri veya ele aldığı konulardan bazılarıyla ilgili çalışmalardır. Genel anlamda onun Arapça çalışmalarına değinen Reşid Abdurrahman el-Ubeydi’nin yazdığı “*Cuhûdu İbn*

* Doç. Dr. Süleyman Demirel Ü İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-mail: gnejdet@sdu.edu.tr.

¹ Ramazan Ege bu eserin bir bölümünde İbn Kemal’in Arap Dili ve Belâgatıyla ilgili eserlerinden bahsetmiştir. Bu kitapta, İbn Kemal’in bu alanda 54 kadar eser verdiği tespiti yapılmıştır. Biz de bu çalışmamızda bir iki eser adı ve eserlerin tasnifinde bazı farklarla birlikte buna yakın bir rakama (60) ulaştık. Krş. için Bkz. Ege, Ramazan, *İbn Kemal’in Defu Mâ Yete’allah Bizzamâir mine’l-evhâm Adlı Risâlesi (Arap Dilinde Zamir) tahkik, talik ve tercümesi*, İzmir 2004, s. 26-34.

² Bu eserde, Kemal Paşazâde’nin ta’rib (Arapçalaştırma) ve Lahn (hata-galat) konularında yazdığı eserlerdeki yöntemi, kaynakları ve anlayışı geniş olarak incelenmiştir. Onun, “*Risâle fi tahkiki ta’ribi’l-kelime’l-acemiyye*” ve “*et-Tenbih ‘alâ galati’l-câhil ve’n-nebih*” adlı eserleri bu konuda önemli kaynaklar olarak görülmektedir. Sarıkaya, bu iki eserin Anadolu’da bu alanda yapılan çalışmalara öncülük ettiği görüşündedir. Bkz. Sarıkaya, Muammer, *Kemal Paşa-zâde’nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem (Basılmamış Doktora Tezi)*, Dnş. : Ahmet Suphi Furat, İstanbul Üniversitesi, 2004, s. 304.

Kemal Bâşâ fi'l-lugati'l-arabiyye" adlı Arapça bir makale Ahmet Yüksel tarafından "*İbn Kemal Paşa'nın Arap Dilindeki Çalışmaları*" adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.³ Ancak bu eserde, sadece Arapça'ya dair değil diğer çalışmalarından da uzunca bahsedildikten sonra, onuncu bölümde sınırlı sayıda makalesinin adları verilmiş ve ele aldığı konular dört başlıkta kısaca; dilde lahn ve hata, ta'rib ve ta'cim, edat ve anlam harfleri ve belâgat şeklinde özetlenmiştir. Daha sonra geniş bir şekilde "*et-Tenbîh ala galati'l-câhil ve'n-nebîh ve ehemmiyetuh*" adlı eseri üzerinde durulmuştur.

Biz, bu çalışmada, Kemal Paşazâde'nin Arap dili ve edebiyatına katkıları ve yaklaşımını; bu alandaki eserleri, ekolü, kaynakları ve metodu çerçevesinde; Hayatı ve İlmî Şahsiyeti, Arap Dili ve Edebiyatı Çalışmaları, Kaynakları ve Metodu ve Kemal Paşazâde'de Edebiyat ve Eleştiri ana başlıklarıyla ortaya koymaya çalışacağız.

1. HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

Asıl adı Şemseddin Ahmed b. Süleyman olan Kemal Paşazâde, miladî 1469 yılında dünyaya gelmiştir. Doğum yeri olarak; Amasya, Dimetoka, Tokat ve Edirne şehirlerinin ismi geçmektedir. Sultan II.Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde yaşayan müellif soyuna nispetle İbn Kemal veya Kemal Paşazâde nisbesiyle meşhur olmuştur. Küçüklüğünde geleneksel eğitimi alan, Edirne'de Daru'l-hadîs medresesine devam eden, Molla Lutfi (ö.900/1495), Muslihiddin Mustafa Efendi (ö.901/1495-96) Hatibzâde Mehmed Efendi (ö.901/1495-96), Müeyyedzâde Abdurrahman (ö. 922/1516) ve Marufzâde (Muarrifzade) Yusuf Efendi (ö.ç)'den dersler okuyan Kemal Paşazâde, kudretli bir ilmî şahsiyete sahiptir.⁴ Eğitimini bitirdikten (İcazet) sonra askerlik mesleğiyle başladığı resmî görevine, Edirne ve Üsküp medreselerinde müderrislik, Kazaskerlik ve nihayet Şeyhulislâmlık ile sona erdirir. İlmîye sınıfına geçiş hikâyesine göre; askerlikten ilmîye sınıfına geçme isteği, Tokatlı Molla Lutfi'nin bir mecliste sancak beyi Evrenos-zâde'nin üst konumunda oturduğuna şahit olmasıyla ortaya çıkmıştır. Mustafa Kılıç'ın tespitine göre;⁵ otuz altı kadar talebesi bulunmaktadır. Kemal Paşazâde'nin Muhyiddin Mehmed b. Pir el-Cemalî (ö. 941/1534-35), Muslihiddin Mustafa (ç), Eminzade Yahya Çelebi (ö. 964/1556-57), Celalzâde

³ Bkz. el-Ubeydî, Reşid Abdurrahman, "*İbn Kemal Paşa'nın Arap Dilindeki Çalışmaları*", Çev. Ahmet Yüksel, <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt5/sayi1/makale/yuksel>.

⁴ Kemal Paşazâde'nin ilmî gücüyle ilgili olarak; Arap alimlerinin karşılaştıkları bazı problemleri çözmesi için kendisine başvurdukları belirtilmektedir. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî*, İstanbul 1996, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. I, 224; Parmaksızoğlu, İsmet, "*Kemal Paşa-Zâde*", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1955, VI, 56; Ege, Ramazan, *İbn Kemal'in Esrârü'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış (Basılmamış Doktora Tezi)*, Dnş: M. Reşit Özbalıkçı, Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir 2002, s. 34.

⁵ Bkz. Kılıç, Mustafa, "*Kemal Paşa-zâde'nin Talebeleri*" *Belleten*, Ankara Nisan 1994, LVIII, Sayı: 221, s. 55-70.

Salih Çelebi (ö. 973/1565-66) ve Şeyhulislâm Ebu's-Suud Efendi (ö. 981/1573)⁶ gibi meşhur talebeleri bulunmaktadır.⁷

Felsefe, kelim, fıkıh usûlü, tefsir, hadis, tarih, tasavvuf, edebiyat ve dil alanlarında çalışma yapan müellifin çok sayıda eseri bulunmaktadır. Eserlerinin genel listesine ve çerçevesine bakıldığında, kitap formatında olanlar yanında, kısa risâleler (makale) dikkati çekmektedir. Türkçe, Arapça ve Farsça telif eserler veren Kemal Paşazâde şerh, haşiye ve tercümele de yapmıştır. Bir tespiti göre, bunlardan 19 adedi Türkçe, 7 adedi Farsça ve 183 adedi Arapça olmak üzere toplam 209 eser kaleme almıştır.⁸ Ramazan Ege'in tespitine göre bu rakam 215'tir.⁹ Biz burada, farklı sayı ve isimle kaydedilen eserler hakkında bir karışıklık ve dağınıklık gözükmemekte olduğundan biraz daha kategorik tasnif yapmaya çalıştık.

2. ARAP DİLİ VE EDEBİYATI ÇALIŞMALARI

Dilde lahn, hata, ta'rib (Arapçalaştırma), ta'cîm (yabancılaştırma), kelime bilgisi, edatlar, belâgat, gramer gibi çeşitli konularda eserler veren müellif, bibliyografik eserler ve güncel çalışmalardan tespit edebildiğimiz kadarıyla çoğu telif olmak üzere, **dilbilim, sözlük ve kelime bilgisi (sarf), nahiv, belâgat ve edebiyat** alanlarında birçok kitap ve risâle kaleme almıştır.

Dilbilim, Sözlük ve Kelime Bilgisi (Sarf):

1. "Risâle fi ulumi'l-luga".¹⁰
2. "Risâle fi'l-furûk".¹¹
3. Arapça'dan Farsça'ya "Muhîtu'l-luga" adlı sözlük,¹²
4. "Risâle fi tahkîki ta'ribi'l-kelime'ti'l-acemiyye": Brockelmann bu kitabı "at-Ta'rib", Katip Çelebi ise "Risâle fi't-ta'rib" adlarıyla vermektedir.¹³ Ahmed Hasen Hâmid ise Kemal Paşazâde'ye ait "Esrârü'n-nahv" adlı eserin mukaddime-

⁶ Şeyhulislâm Ebu's-Suud "İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kurâni'l-Azîm" adlı tefsirin sahibidir.

⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbnu'l-İmâd, Abdulhayy, *Şezerâtu'z-zeheb*, Beyrut 1993, X, 335-336; Taşköprüzade, *eş-Şakâiku'n-Numaniyye ve Zeyilleri*, İstanbul 1989, I, 381-385; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 223-224; Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-a'lâm*, İstanbul 1314, V, 3885-3886; Saraç, Yekta, *Şeyhulislam Kemalpaşazâde hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul 1995; Ege, Ramazan, *İbn Kemal'in Esrârü'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış (Basılmamış Doktora Tezi)*, s. 24-27; Seyit Bahçıvan, *Şeyhulislâm İbn Kemal Bâşâ ve ârâuhu'l-itikadiyye*, Beyrut 2005; Dalkıran, Sayın, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul 1997.

⁸ Bkz. Atsız, Nihal, "Kemal Paşa oğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, C:VI (1965)'den ayrı basım, İstanbul 1966, s. 73; Adı geçen müellif, "Kemal Paşa oğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, C:VII, İstanbul 1972, s. 83-135; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, s. 59 vd.

⁹ Bkz. Ege, *İbn Kemal'in Esrârü'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış*, s. 37.

¹⁰ Brockelmann, Carl, *GAL (Geschichte der Arabischen Literatur)*, Leiden-Newyork-Köln, 1996, I, 56; A.g.m. *Suppl.* II, 673.

¹¹ Seyit Bahçıvan, *Şeyhulislâm İbn Kemal Bâşâ ve ârâuhu'l-itikadiyye*, s. 124.

¹² Katip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, Beyrut 1990, II, 1621; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 223.

¹³ Bkz. Katip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, I, 853; Brockelmann, *GAL*, II, 452.

sinde, “Risâle fi'l-kelimâti'l-mu'arrabe” isimli bir eserden bahsetmektedir.¹⁴ Toplam seksen kadar ‘muarrab’ kelimenin geçtiği eserde temelde otuz (30) kelime incelenmiştir. Bunlar arasında; Farsça asıllı kelimeler çoğunlukta olup, İbrahim ve Yusuf gibi İbranice, Se yasa (siyasa/siyaset) gibi Türkçe veya Moğolca olan ve ayrıca kaynağı bilinmeyen sadece a'cemi (yabancı) olduğu belirtilen kelimeler yer almaktadır.¹⁵

5. “et-Tenbih alâ galati'l-câhil ve'n-nebîh”: “Galatâtü'l-avâm /et-Tenbih alâ galati'l-hâmil ve'n-nebîh /Sakatatu avâm, Ağlâtu avâm” vb. isimlerle¹⁶ de bilinen bu eserin temel konusu Arapça'da lahn ve hatadır. Bu konu Kemal Paşazâde'den önce de ele alınmıştır. Ancak Muhammed Sevâî'nin de belirttiği gibi, öğretim, fetva (müftülük), kadılık ve telif işleriyle uğraşan, Arapça, Farsça ve Türkçe bilen ve zihnini dil çalışmalarıyla meşgul eden Kemal Paşazâde'nin ilgili eseri bu alanda önemli bir konum elde etmiştir.¹⁷ Kendisi, Allah'a hamd ve Peygamber'e salat sonrası bu eserin girişinde şöyle demektedir: “İlk bilinmesi gereken, ilk çaba harcanması gereken, dilin düzgün hale getirilmesi ve hezeyandan korunmasıdır. Çünkü anlamlara (ulaşmak) için lafızlardan yararlanır. Onlarla es-Sebu'l-Mesânî (Kur'ân)'nin gizemleri ortaya çıkar. Dahası her ilim ve her fen ehli ona muhtaçtır. İlgisizlik veya geleneklere düşkünlük veya dillerle yakınlığın azlığı nedeniyle arkadaşlar arasında sakatât (hatalar, düşük ve bozuk ifadeler) yaygınlaştı.”¹⁸ Müellifin tashih ettiği kelimeler şunlardır: Hareke ve harf yanlışları, işti-kak (köken), kalıp ve kullanımla ilgili hatalar (Ebû Eyyûb yerine Eyyûb denilmesi gibi), ihtira (uydurma) vb. yanlışlar.

6. “Risâle fi'l-eyys ve'l-leys (veya el-leys ve'l-eyys)”¹⁹.

7. “Risâle fî beyâni'l-cem”: Süleymaniye Fatih bl. 5366, (73a-74b varak), Müze 889 (6b-8a)'da kayıtları bulunmaktadır.²⁰

8. “Risâle fî tahkiki't-tağlib”: Tağlib, Arapça'da tesniye/ikil kelime yapmak amacıyla bir arada kullanılan iki isimden birinin ötekine hafiflik veya şöreti sebebiyle galebesi demektir.²¹ Meselâ ‘eb’ ve ‘ ümm’ kelimelerinin ikisine birden

¹⁴ İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, Tahk. : Ahmed Hasen Hâmid, Nablus 2002, Mukddime.

¹⁵ Bkz. İbn Kemal Başâ, *Risâle fî tahkiki ta'ribi'l-kelime'ti'l-acemiyye*, Neşr: Muhammed Sevâî, Dimaşk 1991.

¹⁶ Farklı isimler için bkz. İbn Kemal Başâ, *et-Tenbih alâ galati'l-câhil ve'n-nebîh*, Dabt ve Tahkik: Muhammed Sevâî, Dimaşk 1994, s. 16 vd; Bkz. Katip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, I, 488; Brockelmann, *GAL*, II, 452; A.g.m. , *Suppl.* , II, 67.

¹⁷ İbn Kemal Başâ, *et-Tenbih alâ galati'l-câhil ve'n-nebîh*, s. 14-15.

¹⁸ İbn Kemal Başâ, *et-Tenbih alâ galati'l-câhil ve'n-nebîh*, s. 48-49.

¹⁹ Bkz. Brockelmann, *GAL*, II, 452.

²⁰ Bkz. Atsız, “Kemal Paşa oğlunun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, C:VII, İstanbul 1972, s. 126, nr. : 187. Seyit Bahcivan, “Risâle fî sıhhati'l-cem beyne mana'l-müşterek fî istimali vâhid” adıyla isim benzerliği olan bir eser kaydı vermektedir. Bkz. Seyit Bahcivan, *Şeyhulislâm İbn Kemal Başâ ve ârauhu'l-iikadiyye*, s. 124.

²¹ es-Suyutî, Celâluddîn, *el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envâihâ*, Dâru İhyâi'l-kutubi'l-arabiyye, ts. yer yok, II, 185.

birincinin galebesi ikincinin ihmaliyle 'ebeveyn'denilir. Eserin Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 2425/5 numarada kaydı bulunmaktadır.

9. "Risâle fî vad'i'l-müfredât".²²

10. "Risâle fî ta'rifi'l-kelime".²³ "Risâle fi'l-lafzi'l-müfred vudî'a li ma'nen müfred" adıyla da bilinmektedir.²⁴ Ayrıca, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Kütüphanesi 1580/41'de (146-147 vr) "Risâle fî şerhi tarifi'l-kelime" adıyla kayıtlı bir eser vardır. Bu eserin Bağdatlı Vehbi, nr. 2041(119a-121a)'da da kaydı bulunmaktadır.²⁵

11. "et-Tenbîh alâ vehni ba'zi'l-ulemâ fî bazi'l-elfâz" veya "Risâle fi'l-fevâid": Dil hatalarıyla ilgili başka bir eserdir.²⁶

12. "Risâle fîmâ yete'allaku bi lafzi'z-zindîk": Brockelmann bu makaleyi "Risâle fî tahkîki lafzi zındîk ve tavdihi ma'nâhi'd-dakîk" şeklinde kaydetmiştir.²⁷ Bu risâlede, zındîk kelimesinin yapısı yanında, sözlük ve ıstılah anlamları üzerinde durulmuştur.

13. "Risâle fî tahkiki'l-müennesi's-semâî":²⁸ Millet Kütüphanesi Ali Emiri bölümü nr. 3752'de kayıtlıdır.

14. "Risâle fî resmi'l-hemze": Harem-i Şerif Kütüphanesi 5/1168 numarada kayıtlıdır.²⁹

15. "Haşiye alâ şerhi'l-kâfiye": İbnü'l-Hâcib'in "Kâfiye" sine el-Câmi (ö 897/1491)'nin yaptığı şerhin giriş kısmına ta'liklidir.³⁰

16. "Şerhu'l-Binâ": 31 varaklık bu eserin Süleymaniye Atif Efendi bl. nr. 2637'de kaydı bulunmaktadır.³¹

17. "el-Felah fî Şerhi'l-Merah" : Ahmed b. Ali b. Mesud'un "Merah" isimli eseri üzerine yapılan "Felâh" adlı bir şerhtir.³² Nihal Atsız, bu eserin Kemalpaşa-oğlu'na isnadı konusunda bazı şüpheler olduğunu belirtmektedir.³³ İsmail Paşa ise

²² Brockelmann, *GAL*, A.g.m. , Suppl. II, 673.

²³ Brockelmann, *GAL*, *Suppl.* II, 673.

²⁴ Bkz İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 17.

²⁵ Bkz. Ege, *İbn Kemal'in Def'u Mâ Yete'allak Bizzamâir mine'l-evhâm Adlı Risâlesi (Arap Dilinde Zamir) tahkik, talik ve tercümesi*, s. 30.

²⁶ Bkz. Ege, *İbn Kemal'in Def'u Mâ Yete'allak Bizzamâir mine'l-evhâm Adlı Risâlesi (Arap Dilinde Zamir) tahkik, talik ve tercümesi*, s. 31; Sarıkaya, *Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*, s. 89.

²⁷ Brockelmann, *GAL*, II, 450; A.g.m. , Suppl. II, 666.

²⁸ Brockelmann, *GAL*, A.g.m. , Suppl. II, 673.

²⁹ Bkz Seyit Bahçıvan, *Şeyhulislâm İbn Kemal Bâşâ ve ârâuhu'l-itikadiyye*, s. 128.

³⁰ Ege, *İbn Kemal'in Def'u Mâ Yete'allak Bizzamâir mine'l-evhâm Adlı Risâlesi (Arap Dilinde Zamir) tahkik, talik ve tercümesi*, s. 29.

³¹ Bkz. Ege, *İbn Kemal'in Def'u Mâ Yete'allak Bizzamâir mine'l-evhâm Adlı Risâlesi (Arap Dilinde Zamir) tahkik, talik ve tercümesi*, s. 28.

³² Bkz. İbn Kemal Bâşâ, *el-Felah fî şerhi'l-Merah*, İstanbul 1304.

³³ Atsız, "Kemalpaşa-oğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, C:VII, İstanbul 1972, s. 122.

kitabında “Şerhu Merahi'l-ervâh fî ilmi's-sarf” ismiyle Kemal Paşazâde'ye ait bir eserden bahsetmektedir.³⁴

18. “Sarfı Kemalpaşazâde”: Eserin yazma nüshası, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfeddin Özege satın Alınan Yazmalar bölümü no: 230'da mevcuttur.³⁵

19. “Risâle fî cumûi't-teksîr”: Düzensiz/kırık çoğul kalıplarına dair olup, herhangi bir yorum ve kaynak zikredilmeden örnekler verilmiştir. el-Hizanetu'teymuriyye, Mecâmi' Teymur, nr. 261'da bulunmaktadır.³⁶

20. “Risâle fî uveyseti ilâli “ لا تخشون ” : Bu eser, el-Mahmudiye, el-Medinetü'l-Münevvere, Mecâmi, nr. 2711'de bulunmaktadır. Makale başlıkta yer alan fiildeki i'lâl konusunu ele almış ve üzerine iki tane şerh yapılmıştır.³⁷

Nahiv:

1. “*en-Nahv*”: Süleymaniye Pertevniyal, nr. 923 (65-66 vr.), Fatih Bl, nr. 5435 (24-27vr.) ve Çorum Hasanpaşa İl Halk Kütüphanesi Yazma Eserler Defteri, nr. 2708/1'de kayıtlı bu eserin Esrâru'n-nahv'den farklı olduğu tespiti yapılmıştır.³⁸ Ki bu yazmalar 2-3 varak olup, Esârü'n-nahv adlı eser ise kitap ebadındadır.

2. “*Risâle fi'l-mâzi*”: “*Risâle fi'n-nahv fi'l-mâzi*” adıyla da bilinir. Pertevniyal 893 ve Aksaray Valide Camii Kütüphanesi 823'de kayıtları vardır.³⁹

3. “*Risâle fîmâ yete'allaku bi'd-damâir*”: Bu eserin kaydı Dâru'l-kutubi'l-misriyye, Mecami nr. 389⁴⁰ ve Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 3943⁴¹ ve Süleymaniye Fatih Bl. 5340 (77-80 vr.)'da bulunmaktadır. Yine Beyazıt Devlet Kütüphanesi 7919 (79a-81b varak)'da kaydı bulunmaktadır. Ayrıca Brockelmann “*Risâle fî tafkîk ad-damâir/ Fî da'f'i mâ yeteallaku bi'd-damâir*” şeklinde vermektedir.⁴² Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa bl. nr. 1580 ve 1014 (185-194 vr.)'de, “*Risâle fîmâ yete'allaku bi'd-damâir ani'l-evhâmi'd-dâî*” isimyle kelam konulu bir eser kaydı bulunmaktadır. Bu eser, Ramazan Ege tarafından, “İbn Kemal'in *Def'i mâ yeteallak bizzamâir mine'l-evhâm* adlı Risalesi (Arap Dilinde Zamir)”, Tahkik, Talik ve Tercüme, İzmir 2004, adıyla basılmıştır.

³⁴ el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, Beyrut 1990, I, 141.

³⁵ Bkz. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıçlı, Mustafa, Atatürk Üniversitesi merkez kütüphanesinde Kemal paşa-zâde'nin eserlerine ait yazmalar, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* (Erzurum 1995), Sayı 21, s.103-126.

³⁶ Bkz. İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 19.

³⁷ Seyit Bahcivan, *Şeyhulislâm İbn Kemal Bâşâ ve ârâuhu'l-itikadiyye*, s. 128.

³⁸ Bkz. Ege, *İbn Kemal'in Esrâru'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış (Basılmamış Doktora Tezi)*, s. 40.

³⁹ Bkz. Seyit Bahcivan, *Şeyhulislâm İbn Kemal Bâşâ ve ârâuhu'l-itikadiyye*, s. 129.

⁴⁰ Bkz. İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 18.

⁴¹ Ege, *İbn Kemal'in Esrâru'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış (Basılmamış Doktora Tezi)*, s. 40.

⁴² Brockelmann, *GAL*, II, 453.

4. “*Risâle fî nisbeti'l-cem*”.⁴³ Atsız'ın tespitine göre, Arapça'da çoğulların nispet takısı alamayacaklarına dairdir.⁴⁴

5. “*Risâletu Kâde*”.⁴⁵ Bazı kaynaklarda, “*Risâle fî tahkîki ma'nâ Kâde/Şerhu ma'nâ Kâde/Tahkîku vad'i kâde ve tarîku tavzîhi istimalihi/Risâle fî tahkîki vaz'ı kâde ve asâ*” isimlerine de rastlanmaktadır. Arapça كاد edatının anlam ve kullanım ince-liklerinden bahsetmektedir. Millet Kütüphanesi Ali Emiri bl. 4309, 4310 ve 4311'de kayıtları vardır.

6. “*Risâle fî'l-fark beyne min et-tebîziyye ve min et-tebyîniyye*”: Brockelmann “*Risale fî min et-tebîziyye*” şeklinde vermektedir.⁴⁶ Bu makale; Arap dilindeki edatlardan ‘min’ harf-i cerrinin bazı anlamları hakkında olup, makalenin adında da yer alan bu anlamların mahiyeti tartışılmıştır.

7. “*Risâle fî tafsîli mâ kıyle fî emri't-tafdîl*”.⁴⁷ İsmu tafdil sığası hakkındadır. el-Hızânetu'Teymuriyye, Mecami Teymur, nr.261'de “*Risâle fî kavlihim ekseru min en yuhsâ*” şeklinde kaydı bulunmaktadır.⁴⁸ Millet Kütüphanesi Ali Emirî Bl. 4313 (72-75 s)'da kaydı vardır.

8. “*Risâle fî enne harfe'l-vâv lâ yufîdu siva'l-iştirak/Risâle fimâ yufîdu vâvu'l-atf*.” Bu risâle, vav harfinin atfedilenler arasında (anlam ve i'rabta) müştereklik sağladığı yaygın inancının aksine sözün makamına göre başka anlamlar da taşıdığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda, ez-Zemahşerî ve el-Beyzavi'nin görüşleri ele alınmış ve bazı âyetler⁴⁹ delil olarak sunulmuştur. Verilen örneklerde, özellikle sözün gereği atıf harflerinden fâ gelmesi gerekirken vâv gelmiş olması gündeme getirilmiş; bu durum izah edilirken de, bu arada düşmüş/gizlenmiş bir ibarenin varlığından söz edilmiştir. Dolayısıyla vâv ile atıf ancak bu eksik ifadeyle tamam olmaktadır. Meselâ Nebe, 40. âyeti parantez içindeki düşmüş bir ibareyle vâv harfinin müşterek anlamdaki atıf görevi mümkün olmaktadır. Yoksa mevcut haliyle, burada, “takip anlamındaki fâ harfiyle atıf yapılması daha uygun değil mi?” sorusu akla gelmektedir. Bu âyetin varsayılan gizlenmiş ibareyle ifadesi şu şekildedir:

فِي تَهَجِّجِ الْمُؤْمِنِ بِمَا حَصَلَ لَهُ مِنَ السَّرْوَرِ الْبَالِغِ (وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي (لَوْ يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ كُنْتُ تُرَابًا).

1. “*Esrâru'n-nahv*”.⁵⁰ Eser, Arapça anlatımlı muhtasar bir nahiv kitabı olarak telif edilmiş olmakla beraber nahvin inceliklerini göstermesiyle farklı bir anla-

⁴³ Brockelmann, *GAL*, II, 452.

⁴⁴ Atsız, “Kemal Paşa oğlunun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, C.VII, İstanbul 1972, s. 126, nr. : 188.

⁴⁵ Bkz. İbn Kemal Başâ, “Fi't-tenbih alâ vehmi ba'din mine'l-ulemâi fi ba'di'l-elfâz” “ve fihâ risâletu kâde”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 29. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 254-256; Brockelmann, *GAL*, II, 453; A.g.m. *Suppl.* II, 672.

⁴⁶ Brockelmann, *GAL*, II, 453.

⁴⁷ Brockelmann, *GAL*, II, 453.

⁴⁸ Bkz. İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 19.

⁴⁹ Bkz. 27/Neml, 15, 44; 78/Nebe, 40.

⁵⁰ Brockelmann, *GAL*, *Suppl.* II, 673.

yışı yansıtmaktadır. Zira konular önceki eserlerdeki tasnife uymakla beraber, anlatılan hususlar ve konu alt başlıkları biraz daha ayrıntılı, daha kategorik ve zihne takılabilecek bazı sorulara cevap verebilecek mahiyettedir. Meselâ, mübtedanın tanımını verirken ayrıntıya girmiş ve burada lafzî âmilleri açıklamıştır.⁵¹ Müellif yaşadığı dönemin şerh ve haşiye geleneğinden kendini, illet/sebep arama, mukayese, tahkik ve eleştiri metoduyla kurtarabilmiştir. Belli başlı nahiv önderlerinden nakiller yapmış, ekoller arasındaki farkları ifadeyle yetinmemiş kimi zaman kendi doğrusunu belirtmiştir. Örneğin Kemal Paşazâde, isim-fiille ilgili olarak, "İsim-fiil, fiil anlamı için konulmuş bir isimdir." tanımına karşı çıkıp; "Öyle değildir. Biz deriz ki; ص (kelimesinin) anlamını (doğrudan) anlarız. Zihnimize أُسْكُتْ lafzı gelmez."⁵² derken; bu kelime zihnimizdeki أُسْكُتْ (sus) fiili için konulmuş isim değildir. Buna gerek kalmadan ص kelimesinden 'sus' anlamının doğrudan ortaya çıkacağını kastetmektedir. Yine o, iki cümlelerin birleşmesiyle oluşan şart cümlesindeki ağırlığın cezme alametiyle ortadan kalktığı görüşünü ortaya koymuştur.⁵³ Bu kitabı tahkik eden Ahmed Hâmid'in tespitlerine göre, Kemal Paşazâde'nin; bazı nahiv kitaplarının sonunda yer alan i'âl, ibdâl, idğam, imâle vb. sarf ve dilbilim konularından uzak durması, ihtilaflardan az bahsetmesi ve görüşlerini daha çok ilk dönem dilcilerine atfetmesi açısından önemli meziyetleri olmakla beraber; kitabın adındaki sırların 'esrâr' eserde yeterince makes bulmaması, konuları farklı bir tarzda ele alması dışında pek bir yenilik getirmemesi ve bazen konu işlerken sıralamaya dikkat etmemesi gibi kusurları bulunmaktadır.⁵⁴ Bizim de bir tespitimize göre; eserde bazı tekrarlar bulunmaktadır. Sözcüğü, yuvarlak tâ olarak bilinen harfin kullanımı hakkında iki yerde farklı amaçla iki tasnif yapmıştır. Nekralık konusuyla ilgili kısımda, bu harfin Arap kelimelerinde dokuz amaçla kullanıldığı; harflerin işlendiği diğer kısımda ise, bu harfin müennes takısı olarak sekiz çeşit fonksiyonu bulunduğu anlatılmıştır. Bu tasniflerde birbirine benzeyen unsurlar ve örnekler neredeyse örtüşmektedir.⁵⁵ Dolayısıyla burada tekrara düşmüş denilebilir.

2. "Risâle fi'l-fark beyne 'ezhebehu ve zehebe bihi": Bu eser, Mektebetu Şeyhulislâm Arif Hikmet, el-Medinetu'l-münevvere, Mecâmi, nr. 13'te kayıtlı olduğu belirtilmektedir.⁵⁶

3. "Risâle fi'râbi kelimâtin dâiretin 'ale'l-elsine": İrabı zor/müşkil kelimelerden bazılarını konu alan kısa bir risâledir. el-Hızanetu'Teymuriyye, Mecami

⁵¹ Bkz. İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 104-105.

⁵² İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 189.

⁵³ Bkz. İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 236; Ege, *İbn Kemal'in Esrâru'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış (Basılmamış Doktora Tezi)*, s. 70.

⁵⁴ İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 52-55.

⁵⁵ Krş. için bkz. İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 206-208, 311-312.

⁵⁶ Bkz. Seyit Bahçıvan, *Şeyhulislâm İbn Kemal Bâşâ ve ârâuhu'l-itikadiyye*, s. 129.

Teymur, nr. 69'da bulunmaktadır.⁵⁷ Bu kelimelerden bazıları şöyledir: - وَحْدَهُ - كَافَّةً -
تَارَةً - سَرْمَدًا - الْآنَ

4. “*Risâle fî vecîhî'l-istisna fî kavlihi Teâlâ*; (لا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ)”: Bu eser, el-Hızanetu'teymuriyye, Mecami Teymur, nr.191'da bulunmaktadır.⁵⁸

5. “*Risâle fî beyâni ba'dî'z-zurûfi'l-mansûbeti'l-mebniyye*”: Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 539/2 numarada kaydı bulunmaktadır.⁵⁹

6. “*Tahkîku'l-izâfe*”: İsim tamlaması hakkındadır.⁶⁰

Belâgat:

1. “*el-Belâga*” veya “*Risâle fî medâri'l-Belâga min ciheteyn*”: Eserin birçok kütüphanede kaydı bulunmaktadır.⁶¹

2. “*Tahkîku'l-havâss ve'l-mezâyâ*”: Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, nr. 1580/18; Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Ktp. Nr. 3943/312a-313b. Bu eser, “*el-Mezâyâ ve'l-havâss fî'l-havas fî'l-üslûbi'l-belâğî*” adıyla da bilinmektedir.⁶²

3. “*Tağyîru'l-miftâh*”: Miftâh'ın üçüncü kısmının muhtasarıdır.⁶³ “*Şerhu'l-kısmî's-sâlis mine'l-Miftâh*” adıyla İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu, nr. 951/1 (2007), 951/2 (2915) ve Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 2403/1 numarada kaydı bulunmaktadır.

4. “*Şerhu Tağyîri'l-Miftâh*”: Kâtip Çelebi bu şerhin tamamlanmamış olmakla beraber haşiyesi de olduğunu belirtmektedir.⁶⁴

5. “*Tağyîru't-telhîs*”: Eserin Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesi nr. 3943(292a-296a) ve Köprülü nr. 1580/15'de kayıtları bulunmaktadır.⁶⁵

6. “*Şerhu Miftâhi'l-ulûm*”.⁶⁶

7. “*Haşiye alâ şerhi'l-Miftâh li's-Seyyid*”.⁶⁷

8. “*Kitâb fî'l-meânî ve'l-beyân*”.⁶⁸

9. “*Risâle Hitâbu'l-vâhid hitâbe'l-isneyn*”.⁶⁹

⁵⁷ İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 17-18.

⁵⁸ Bkz. İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 18.

⁵⁹ Bkz. Özdemir, Abdurrahman, “Çorum Hasan Paşa İl Halk kütüphanesi'nde Bulunan Arap Dili ve Belâgatına Dair Yazmalar”, *Nüsha*, Yıl:VII, Sayı:24, Güz 2007, s. 96.

⁶⁰ Bkz. Atsız, “Kemal Paşa oğlunun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, C:VII, İstanbul 1972, s. 131, nr. : 199.

⁶¹ Bkz. Atsız, “Kemalpaşa-oğlunun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, C:VII, İstanbul 1972, s. 107, nr. 141.

⁶² Brockelmann, *GAL*, II, 451.

⁶³ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1766; Brockelmann, *GAL*, Suppl. , II, 673.

⁶⁴ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1766.

⁶⁵ Ege, *İbn Kemal'in Def'u Mâ Yete'allak Bizzamâir mine'l-evhâm Adlı Risâlesi (Arap Dilinde Zamir) tahkik, talik ve tercümesi*, s. 32.

⁶⁶ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1766.

⁶⁷ Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 223.

⁶⁸ Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, X, 336.

⁶⁹ Brockelmann, *GAL*, Suppl. , II, 672.

10. “*Risâle fî telvini'l-hitâb ve şu'abihi'l-letî minhâ*”⁷⁰: Kemal Paşazâde burada sözü gaibten muhataba, yahut muhatabtan gaibe döndürme sanatı iltifatı ve çeşitlerini işlemiştir. Kemal Paşazâde'ye göre iltifat sözün üslûbunu değiştirmektedir. Meselâ birinci şahıstan üçüncü şahsa geçmeye örnek olarak; انا أعطيتك الكوثرَ فصلً (فصلً لنا) âyetini⁷¹ örnek verir ve burada iltifat olmasaydı; sözün gelişi; (فصلً لنا) şeklinde önceki şahıs olan biz ifadesine uygun zamir nâ (نا)olacaktı.⁷² Müellif bu eserinde, Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 248/862), Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî (ö. 421/1030), ez-Zemahşerî, Ebu'l-Feth el-Mutarrizî (ö. 610/1213), el-Kâsım b. Muhammed el-Harizmî (ö. 617/1220), es-Sekkâkî (ö. 626/1229), Abdurrahman el-Kazvinî (ö. 666/ 1268), el-Beydâvî (ö. 685/1286), el-Kazvinî (ö. 745/ 1344), et-Teftazânî (ö. 791/1389) ve es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî (ö. 816/1413)'den yararlanmışır.⁷³

11. “*Müşâreketu sâhibi'l-meânî el-lugaviyyî fî'l-bahsi 'an müfredati'l-elfâz*”:⁷⁴

12. “*Risâle fî tahkiki'l-müşâkele*”:⁷⁵ Süleymaniye Hacı Mahmut Efendi bölümü 252 ve İzmirli İsmail Hakkı bl. 3650, 3723 numaralarıyla kayıtlıdır.

13. “*Risâle fî't-tazmîn*”:⁷⁶

14. “*Risâle fî tahkiki't-tevessu'/Risâle fî cevâzi't-tevessu' fî kelâmi'l-'Arab*”:⁷⁷ Eserde, Arap dilinde lafzı genişletme anlamına gelen tevessu' ele alınmıştır. İsmi sîfat konumunda kullanılması, mecaz, teşbih, mübalağa, vb yollarla yapılan bu genişletme lafız ve anlamda olabilmektedir. Örneğin aslan kelimesinin cesur anlamında kullanılması bu kabildendir.⁷⁸ Müellifin “*Risâle fî't-tevessuâtî'l-musta'mele fî lisâni'l-'Arab*” adıyla aynı konuda yazılmış ikinci risâlesi bulunmaktadır.⁷⁹

15. “*Risâle fî'l-istiâre*”:⁸⁰ Brockelmann, “*Risâle fî tahkiki'l-kinâye ve'l-istiâre*” ve “*Aksâm al-istiâre*” şeklinde iki farklı isim kaydetmiştir.⁸⁰ Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 4900/5 numarada kaydı bulunmaktadır.

16. “*Risâle fî i'caz el-Kur'ân*”:⁸¹

17. “*Risâle fî taksimi'l-mecâz ve tahkiki aksâmihi*”:⁸² el-Ubeydî, Kadiriye kütüphanesi Mecami nr.1478'de bu risâleden bir nüsha mevcut olduğunu belirtmektedir.⁸³

⁷⁰ Bkz. Brockelmann, *GAL*, II, 451; İbn Kemal Başâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 23. Geniş bilgi için bkz. Ege Ramazan, *Telvinu'l-Hitâb İbn Kemâl*, Dnş: Muharrem Çelebi, Dokuz Eylül Üniversitesi 1995, 101+73s.

⁷¹ 108/Kevser, 1-2.

⁷² Bkz. Ege, *Telvinu'l-Hitâb İbn Kemâl*, tahk: Ramazan Ege, İzmir 1995, s. 37.

⁷³ Bkz. Ege, *Telvinu'l-Hitâb İbn Kemâl*, s. 54-57.

⁷⁴ Brockelmann, *GAL*, II, 452; A.g.m., *Suppl.*, II, 671.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, I, 891; Brockelmann, *GAL*, II, 453.

⁷⁶ Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, II, 673.

⁷⁷ Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, II, 671.

⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. Kemalpaşa, “*Risâle fî cevâzi't-tevessu' fî kelâmi'l-'Arab*”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 20. Risâle, nâşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 201-207.

⁷⁹ Bkz. Atsız, “Kemalpaşa-oğlunun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, C:VII, s. 129, nr. 192.

⁸⁰ Brockelmann, *GAL*, II, 453; A.g.m., *Suppl.*, II, 672.

⁸¹ Brockelmann, *GAL*, II, 449.

18. “*Risâle fî (tahkiki) ma’na’n-nazm ve’s-sıyaga*”.⁸⁴ Ahmed Hasen Hâmid, bu risâlenin Dâru’l-kutubi’l-mısriyye, Mecamî Teymur, nr.7’de kayıtlı olduğunu belirtmektedir. Risâle, Hâmid Sâdık Kuneybî tarafından inceleme ve tahkikle neşredilmiştir.⁸⁵

19. “*Risâle fî üslûbi’l-hakîm ve temyizuhu an sâiri’l-esâlib*”.⁸⁶ Bu eser, Muhammed b. Ali el-Kâmil tarafından inceleme ve tahkikle neşredilmiştir.⁸⁷

20. “*Risâle fî tahkiki enne’l-lafz kad yûdau li ma’nen mukayyed*”.⁸⁸

21. “*Ukûdi’l-ferâid*”: İstiâre sanatları hakkındadır.⁸⁹

EDEBİYAT:

56 “*Şerhu’l-Hamriyyeti li’bni’l-Fârid*”.⁹⁰ Eser, “el-Minehu’l-Mekkiyye fî Şerhi Kasîdeti’l-Hamriyye” ismiyle de bilinmektedir.⁹¹

57. “*Izhâru’l-ehzâr ‘alâ eşcâri’l-eş’âr*”.⁹² Bu eserin yazması Süleymaniye Aya-sofya Bölümü, nr. 3781, Süleymaniye Harput Bölümü, nr. 243/2’de kayıtlıdır.

58. “*Şerhu’l- Kevâkibi’d-dürriyye fî medhi hayri’l-berriyye*”: el-Busirî’nin (el-Busayrî) Bürde’sine şerhtir.⁹³

69. “*Şerhu Mersiyeti Âdem*”: Risâleleri içinde yer alan “*Fî Fevâide Müteferrika..*” adlı 22. risâlede; Adem’e nispet edilen beyitleri ele alıp, bunları i’rab, hata ve kafiye açısından incelemiştir.⁹⁴

60. “el-Fünûnu’s-seb’a”.⁹⁵

Arap diliyle ilgili telif eserlerinden bazı risâleleri “*Resâilu İbn Kemal*” adıyla Ahmed Cevdet tarafından İkdâm matbaasında 1316 hicri yılında basılmıştır. Daha sonra, “*Resâilu İbn Kemal bâşâ el-lugaviyye*” adıyla Nâsır Sa’d er-Reşîd tarafından 1401/1980’de Riyad’ta basılmıştır.

→

⁸² Brockelmann, *GAL*, II, 453; A.g.m. , *Suppl.* , II, 669.

⁸³ Bkz. el-Ubeydî, Reşîd Abdurrahman, “Cuhûdu İbn Kemal Bâşâ fi’l-lugati’l-arabiyye”, *Mecelletu’l-mecma’i’l-ilmîyyi’l-İrâkî*, Cüz:1, Cild: 38, Bağdat 1987, s. 279.

⁸⁴ Brockelmann, *GAL*, II, 451; İbn Kemal Bâşâ, *Esrâru’n-Nahv*, s. 22.

⁸⁵ Bkz. İbn Kemal Paşa, “Risâle fî tahkiki mana’n-nazm ve’s-sıyaga”, *Dirase ve tahkik: Hâmid Sâdık Kuneybî, Mecelletü’l-Câmiati’l-İslamiyye bi’l-medineti’l-münevvera*, Medine 1406, Cild: 18, Sayı: 71-72, s. 169-196.

⁸⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-zünûn*, I, 846; Brockelmann, *GAL*, II, 452.

⁸⁷ Bkz. Muhammed b. Ali el-Hâsil, “Üslûbu’l-hakîm:Dirase belagiyye tahliliye mea tahkiki risâletin fî beyâni’l-üslûbi’l-hakîm li’bni Kemal Bâşâ ve Dirasetuhâ”, *Mecelletu Câmiati’l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye*, Şaban 1416, Sayı: XV, s. 70 vd.

⁸⁸ Bkz. Brockelmann, *GAL, Suppl.* , II, 673.

⁸⁹ Bkz. Atsız, “Kemalpaşa-oğlunun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, C:VII, s. 113, nr. 156.

⁹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-zünûn*, II, 1338; Brockelmann, *GAL*, II, 452.

⁹¹ Ege, *İbn Kemal’in Esrâru’n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış (Basılmamış Doktora Tezi)*, s. 47.

⁹² Brockelmann, *GAL*, II, 453; el-Bağdâdî, *Hediyetu’l-ârifîn*, Beyrut 1990, I, 141. Bu eser, Tacettin Uzun tarafından tahkik edilmiş ve basılmıştır. Bkz. Izhâru’l-ehzâr ale eşcâri’l-eş’âr, Amman Dâru’r-Râzî, 2001.

⁹³ Bkz. Seyit Bahcivan, *Şeyhulislâm İbn Kemal Bâşâ ve ârâuhu’l-itikadiyye*, s. 140.

⁹⁴ Bkz. İbn Kemal Bâşâ, “Fi fevâide müteferrika cemeahâ Mevlânâ el-Merhum Kemalbâşâzâde”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 22. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 217-219.

⁹⁵ Atsız, “Kemal Paşa oğlunun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, C:VII, İstanbul 1972, s. 114, nr. : 158.

Bu eserlerden çoğunun yazma nüshalarının kayıtları Nihal Atsız'ın "*Kemalapaşa-oğlu'nun Eserleri*" adlı makale ve Brockelmann, GAL'da bulunmaktadır. Belâgatla ilgili kaynakların isimleri, "*el-Üslûbu'l-hakîm*" adlı risâlenin tahki-kinde bulunmaktadır.⁹⁶ Yine belâgat ile ilgili risâleleri Lutfi Seyyid Sâlih tarafından "*İbn Kemal Bâşâ Resâilu'l-belâgiyye: Dirâse ve Tahkik*" adıyla Ezher Üniversite-sinde (Nr.1000-1004) neşredilmiştir.⁹⁷ Eserlerle ilgili olarak, kaynaklarda yer alan isimlerde bazı benzerlikler nedeniyle gerek sayı gerekse bazı eser isimlerinde karışıklıklar bulunduğu ifade edilebilir.

3. KAYNAKLARI VE METODU:

Çok geniş bir yelpazede inceleme, tahkik, telif vb. bilimsel çalışma yapmış Kemal Paşazâde'nin Arap diliyle ilgili eserlerini oluştururken istifade ettiği kaynaklar, sözlükler, tefsirler, gramer ve dil kitapları yanında, edebiyat tarihleri ve divanlar şeklinde özetlenebilir.

Müellifin kaynakları genelde ilk dönemden başlayarak İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), İbn Mâlik ve Cemaluddin İbn Hişâm (ö. 761/1359-60) dönemine ulaşan bir çizgi takip etmektedir. Nahiv kaynakları arasındaki isimler; Sibeveyhi (ö. 180/796), Yunus b. Habib (ö. 182/798), Ahfeş el-Avsat (ö.215/830), Ebu 'Amr b. el-Alâ (ö. 154/ 771), Ebû Zekeriyya el-Ferrâ (ö.206/821), el-'Asmaî (ö.216/831), el-Müberrid (ö. 285/898) , Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ Sa'leb, (ö.291/904), Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Cinnî (ö.392/1002), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/804) ve şeklinde daha çok ilk dönem dilcilerinden oluşmaktadır. İstişhâd açısından Kemal Paşazâde'nin yararlandığı kaynaklar arasında ise; Kur'ân, hadis, şiir ve nesir bulunmaktadır. Meselâ Ege'nin tespitine göre, "*Esrâru'n-nahv*"da, 134 kadar âyet, 7 hadis, 28 şiir, 17 kadar nesir örneği geçmektedir.⁹⁸

Sözlüklerden, el-Halil b. Ahmed'in (ö.170/786) "*Kitâbu'l-'ayn*", Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö.370/980) "*Tehzîbu'l-luga*", Ebû Nasr el-Cevherî'nin (ö 393/1003) "*es-Sihâh*", el-Firuzâbâdî (ö.817/1414) "*el-Kâmusu'l-muhit*" (Sahibu'l-Kâmus olarak geçmektedir); Tefsirlerden; Fahrudin er-Razî "*Mefâtihi'l-gayb = Tefsirü'l-kebir*", ez-Zemahşerî'nin (ö.538/1144) "*el-Keşşâf*", el-Beydavî'nin (ö.685/1286) "*Envâru'tenzîl ve Esrâru't-tevîl*", Sarf, nahiv ve usûl kitaplarından Sibeveyhi'nin "*el-Kitâb*", ez-Zemahşerî'nin "*el-Mufasssal*", "*Haşiye ale şerhi't-Telhîs*" ve "*Şerhu'l-Kâfiye*" isimleri geçmektedir.

Öte yandan eser adı dışında, müellif isimleri arasında; Abdulkahir el-Cürçânî (ö.471/1078), er-Râgıb (el-İsfehânî) (ö. 502/1108, Abdüsseyyid b. Ali el-

⁹⁶ Kemal Paşazâde'nin belâgat eserleri için bkz. Muhammed b. Ali el-Hâsil, "Üslûbu'l-hakîm:Dirase belagiyye tahliliye mea tahkiki risâletin fi beyânî'l-üslûbi'l-hakîm li'bni Kemal Bâşâ ve Dirasetuhâ", *Mecelletu Câmîati'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye*, Sayı: XV, Şaban 1416, (s. 19-123), s. 70 vd.

⁹⁷ Bkz. Seyit Bahcivan, *Şeyhulislâm İbn Kemal Bâşâ ve ârâuhu'l-itikadiyye*, s. 137.

⁹⁸ Bkz. Ege, *İbn Kemal'in Esrâru'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış (Basılmamış Doktora Tezi)*, s. 73-79,

Mutarrizî (ö. 610/1213), İbnu'l-Hâcib, et-Teftazânî (ö.792/1390), eş-Şerif el-Cürcânî (ö.816/1413) ve el-Âmidî (؟) isimleri yer almaktadır.

Bunlardan başka biyografi, edebiyat tarihi ve divanlar ve ismini vermediği kaynaklar vardır.⁹⁹

Çok geniş bir yelpazede eser vermiş müellifin kaynakları el-Ubeydî'nin de belirttiği gibi sınırlıdır. Meselâ biz de bazı eserlerinde tarama yaptığımız zaman, uzun alıntılarla karşılaştık. Yedi sayfalık, "kâde" risâlesinin iki sayfası, tamamen Abdülkahir el-Cürcânî'nin "*Delâilu'l-i'caz*" adlı eserinden aktarımdır.¹⁰⁰ Bu da bazı eserlerin birkaç kaynaktan istifade ile yazıldığına işaret etmektedir.

Kemal Paşazâde'nin Fahrüddin er-Râzî (ö.606/1209) ekolünden¹⁰¹ olduğu, bu ekolü Anadolu'da Molla Fenârî'nin (Şemseddin Mehmed ö.834/1431), Hayali Şemseddin (ö.875/1470), Bursalı Hocazade (ö. 893/1488), Kemal Paşazâde'nin hocası Molla Lütüfî (900/1495) ve öğrencisi Ebu's-Suud tarafından benimsendiği kaydedilmektedir.¹⁰² Öte yandan bir Arap araştırmacı Muhammed Huseyn Ebu'l-Fütûh ise, araştırma, ta'lil, tashih ve tenkit üstadı olarak Kemal Paşazâde'nin rivayetlerde tercih yapabilme, görüşleri mukayese dolayısıyla doğru ve yanlış açıklayabilme gücünden kaynaklanan içtihat özelliğiyle herhangi bir ekole bağlı olmadığını ifade etmiştir. Nitekim Kemal Paşazâde, görüşlerine destek bağlamında bazen Kufe ekolü, bazen de Basra ekolüne atıflar yapmıştır.¹⁰³ el-Ubeydî onun eserlerini değerlendirirken; "İbn Kemal bütün bunlarda Arapça dil önderlerine benzer şekilde sivrilmiştir. Araştırmasındaki orijinalliği açıktır. Ne taklitçi ne de bir fikri veya düşünceyi kendine saklamıştır..."¹⁰⁴ ifadeleriyle Kemal Paşazâde'nin bu alandaki yetkinliğini ve bağımsızlığını vurgulamaya çalışmıştır. Ancak o, onun çağdaşları Celaluddin es-Suyûtî'nin (ö.911/1505) ve Zeynuddin el-Ezherî (ö.905/1499) gibi nakilci olmakla beraber, ihtilafli konuları tercih ettiği kanaatindeydi.¹⁰⁵ Ahmed Hasen Hâmid ise, kullandığı terimler, illet bulma, Kufelilerin bazı görüşlerini zayıf görmesi ve başka açıklamalarına dayanarak Basra ekolünden saymakta-

⁹⁹ el-Ubeydî, "Cuhûdu İbn Kemal Bâşâ fi'l-lugati'l-arabiyye", *Mecelletu'l-mecmai'l-ilmiiyyi'l-Irakî*, Cüz:1, Cild: 38, Bağdat 1987, s. 287; Kılıç, Mustafa, "İbn Kemal'in Tefsirde Metodu", *Şeyhulislam İbn Kemal*, Ankara 1986, s. 159-160; Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, s. 67.

¹⁰⁰ Krş. İçin bkz. Abdülkahir el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'caz*, Beyrut 1994, s. 185-186; İbn Kemal Bâşâ, "Fi't-tenbih alâ vehmi badin mine'l-ulemâi fi badi'l-elfâz" "ve fihâ risâletu kâde", *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 29. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 255-256.

¹⁰¹ Bu ekolden, Fahrüddin er-Râzî'ye kadar ulaşan icâzet silsilesi kastedilmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1988, s. 75-76, 318.

¹⁰² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1993, Türk Tarih Kurumu IV. Baskı, II, 591; Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, s.14, 47.

¹⁰³ İbn Kemal Bâşâ, "Risâle fîmâ yufîdu vâwu'l-atf", Tahk. : Muhammed Huseyn Ebu'l-fütûh, *Mecelletu Câmiati'l-Melik Suud*, Onuncu Mücellid, el-âdâb (1), 1418/1998, (35-51), s. 40.

¹⁰⁴ el-Ubeydî, "Cuhûdu İbn Kemal Bâşâ fi'l-lugati'l-arabiyye", *Mecelletu'l-mecmai'l-ilmiiyyi'l-Irakî*, Cüz:1, Cild: 38, Bağdat 1987, s. 279.

¹⁰⁵ el-Ubeydî, "Dirasâtü'l-lugaviyye inde İbn Kemal Bâşâ fi'l-karni'l-âşir el-hicrî", *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-İslâmî*, Mekke, s. 62-63.

dır. Ege de benzer görüştedir.¹⁰⁶ Kemal Paşazâde, Basra ekolüne meyilli gibi görünse de, birçok yerde kendi görüşünü ifade etme yetkinliği, iki ekolün terimlerini bir arada kullanması¹⁰⁷ ve eleştirel yaklaşımı göz önüne alındığında bağımsız hareket ettiği düşüncesini akla getirmektedir.

Müellif akılcı olup hurafelere karşıdır. Nitekim o, dedikodu vb. şüpheli sözlerle itibar etmediğini açıklamaktadır. Sözelimi müşâkele konulu makalesindeki; “Bu, müşâkeleyi incelemek, onunla alakalı dedi-koduyu ortaya koymak, tereddüt ve karışıklık bulunan yerlerdeki şüphelyi savacak ve örtüyü kaldıracak ifadeyi elde etmek için tertip edilmiş bir risâledir.”¹⁰⁸ sözleriyle bilimsel anlayışını net olarak ortaya koymuştur. Onun benzer bir yaklaşımı şiir tenkitçiliği kısmında da belirtceğimiz gibi, Hz. Âdem'e isnat edilen mersiyede ortaya çıkmaktadır. Hz. Âdem'e nispet edilen ve oğlu Habil için söylendiği rivayet edilen bir mersiyeyi ez-Zemahşerî'nin görüşünü de esas alarak uydurma olarak kabul etmiştir.¹⁰⁹

Kemal Paşazâde, ‘zındık’ kavramını incelediği risâlesinde olduğu gibi araştırma ve incelemelerinde öncelikle kelime ve kavram tahlili yapmaktadır. O, kendince önemli olan ya da problem teşkil eden veya bazılarınca yanlış kullanılan kelime ve kavramların sözlükteki anlamını kaynaklara dayanarak açıklamaya çalışır sonra istilâh ve ilgili olduğu konu ve bilim çerçevesinde çeşitli yönleriyle ele alır.

Kemal Paşazâde, “*Risâletu'l-ferâid*” adlı eserinde ise, çeşitli konular arasında dil problemlerine de yer vermiştir. Örneğin, engellemek kökünden gelen ismü'l-fâil kalıbındaki كاتة kelimesi bağlamında, bu kelimenin asıl anlamından uzaklaşarak ‘hepsi veya çoğu’ anlamına kullanıldığını, ayrıca sonuna eklenen ‘tâ’ harfinin müenneslik işareti olmadığını belirtmiştir.¹¹⁰

Yine onun inceleme metodunun önemli yönlerinden birisi, bugünkü tabiriyle kelimenin etimolojik ve semantik analizini yapmaktır. Müellif, Arap belâğatında; durumun gereği, ince bir nükte veya nedenle bir sorunun cevabını ustaca başka bir yöne kaydırmak veya muhatabın durumuna göre farklı bir cevap vermek olarak bilinen Üslûbu'l-Hakîm¹¹¹ sanatının tanımını verir ve konuyla ilgili

¹⁰⁶ Bkz. İbn Kemal Bâşâ, *Esrâru'n-Nahv*, s. 39-42; Ege, *İbn Kemal'in Esrâru'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış (Basılmamış Doktora Tezi)*, s. 83-86.

¹⁰⁷ Meselâ, *Esrâr*'da başlıkta sıfat, tanımda na't terimini arka arkaya kullanmıştır. Bkz. İbn Kemal Bâşâ, *Esrâru'n-Nahv*, s. 163.

¹⁰⁸ İbn Kemal Bâşâ, “Fî tahkiki'l-müşakele” *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: I, 2. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 108.

¹⁰⁹ İbn Kemal Bâşâ, “Fî fevâide müteferrika cemeahâ Mevlânâ el-Merhum Kemalbâşâzâde”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 22. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 217.

¹¹⁰ Bkz. İbn Kemal Bâşâ, “Risâletu'l-ferâid”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 30. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 287.

¹¹¹ Bu sanata القول بالموجب de denilmektedir. Üslûbu'l-hakîm sanatı hakkında geniş bilgi için bkz. el-Hatîb el-Kazvîni, *el-İdâh fî ulûmi'l-belâğa*, Kahire ts. II, 380-381; İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetu'l-edeb*, Şerh: İsam Şuaytu, Beyrut 1987, I, 258; Kızıklı, Zafer, *Arap Dilinde Belâgat Bilimi*, Ankara 2008, s. 236-237.

olarak iki örnek getirir. Bu örneklerden birisi el-Bakara suresi 189. âyette yer alan “الأهله” kelimesidir. Burada, ilgili kelimenin yer aldığı âyetin iniş sebebi, hilâl kelimesinin ortaya çıkış nedenleri, hangi hallerde hilal adı kullanıldığı ve bu kökten çıkan diğer anlamlar izah edilmektedir. Bahse konu, “Sana hilalleri soruyorlar” “الأهله” âyetinin inmesine sebep olan sahâbe sorusu şöyledir: “Muaz b. Cebel ve Salebe b. Ganem; dediler ki: Allah’ın Resulü! Bu hilale ne oluyor? İp gibi ince gözüküyor sonra kalınlaşıp doluyor ve tam hale geldikten sonra eksilerek ilk haline geliyor. Tek bir halde durmuyor?”¹¹² Buna cevap olarak; “Sana hilallerden soruyorlar. De ki: O insanlar ve Hac için bir zaman göstergesidir.”¹¹³ âyeti inmiştir. el-Ehille, ‘hilâl’ kelimesinin çoğulu olup, Ay’ın bir, iki veya üçüncü gecesindeki adıdır. Sonra kamer adını alır. Hilal denilmesi, ışığının gecenin karanlığında aydınlık olmasındandır. Bu da ancak yedinci gecede olur. el-‘Asmaî, onun tahaccurdan/تَحَجَّرَ (etrafında hale/çerçeve oluşması)¹¹⁴ dolayı hilal adını aldığını söyledi. Bu adı alması, gördüklerinde insanların seslerini yükseltmelerinden dolaydır. Hac’da telbiye sırasında ses yükseltme için kullanılan أَهْلٌ بِالْحَجِّ anlamı da buradan gelmiştir. İstihlalu’s-sabiyyi (çocuğun doğunca bağırması) anlamı da buradan gelir.”¹¹⁵ şeklindeki izahında Kemal Paşazâde, ‘hilâl’ kelimesinde; aydınlanmak, etrafında çizgi oluşması (hâle) ve bağırma/yüksek ses anlamlarının bulunduğunu belirtmektedir.

“Esraru’n-nahv” isimli eserden de anlaşılacağı gibi, müellif, dile dâir araştırma konularını genelde, sırlar, dakik ve küçük nüanslar içeren meselelerden seçmiştir. Müellif bu eserin atıf harfleri bölümünde, nüans ve inceliklerin anlatımını gayet açık ve akıcı bir üslûp içinde yapmıştır. Bu harfler farklı olmakla beraber, aralarında yakınlık ve benzerlik yönleri bulunmakta dolayısıyla kimi zaman bu nüansları yakalamak güç olmaktadır. Meselâ Kemal Paşazâde, حَتَّى ile تَمَّ arasındaki farkları şöyle açıklamaktadır: “تَمَّ’nin hilafına حَتَّى’da, ma’tuf ma’tuf aleyh’ten bir cüz olmalıdır. ‘Sümme’de mühlet hârice göredir, ‘hatta’da zihindedir. Atfın selâmeti için, ‘hatta’daki ma’tuf bütüne nispetle ister güçlü ister zayıf bir parça olsun başkası hükmünde olmalıdır. Zira atıf farklılık gerektirir. Çünkü ‘hatta’ intihâ-i gaye içindir. Bu gayenin gaye edilene zıt olması gerekir...”¹¹⁶

¹¹² İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fi beyani’l-üslûbi’l-hakîm ve temyîzihi an sâiri’l-esâlib-el-mutebera inde erbâbi’l-belaga ve eshâbi’l-berâe”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 23. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 221.

¹¹³ 2/Bakara, 189.

¹¹⁴ تَحَجَّرَ maddesinde; haram, daraltma, tahsis, taşlaşma ve etrafında hale, çember oluşmak anlamları bulunmaktadır. Bkz. İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu’l-Arab* (Tahk.: Abdullah Ali Kebir, Muhammed Ahmed ve Haşim Muhammed), Kahire ty.(Darü’l-maarif), I, 782-783.

¹¹⁵ İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fi beyani’l-üslûbi’l-hakîm ve temyîzihi an sâiri’l-esâlib-el-mu’tebera inde erbâbi’l-belaga ve eshâbi’l-berâe”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 23. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 221. Kavramlar için ayrıca bkz. İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, VI, 4689-4690.

¹¹⁶ İbn Kemal Bâşâ, *Esraru’n-nahv*, s. 289-290.

Ayrıca o, küçük farkların ihmal edilmesiyle ortaya çıkan yanlışlara önem vermiştir. “Risâle fi'l-fark beyne min et-tebiziyye ve min et-tebyiniyye”, “Risâle fi tahkiki mana kâde, risâle fi tashihi lafzi'z-zındîk”, “Risâletü't-ta'rib”, “et-Tenbîh alâ galati'l-câhil ve'n-nebîh”, “Risâle fî medâri't-tecevvüz fi'l-lafz”, “Risâle fi'l-eyys ve'l-leys (el-leys ve'l-eyys)”, “Risâle fi takdimi'ş-şart ale'l-meşrût”, “Risâle fî nisbeti'l-cem”, “Risâle fi'l-istiâre”, “Risâle fi tahkiki'l-müşâkele”, “Risâle fi'l-lafz ellezi nurîdu bihi gayre'l-ma'na”, “Risâle fî hitâbi'l-vâhid hitâbe'l-isneyn”, “Risâle fî tahkiki'l-mecaz ve tahkiki aksâmîhi” isimlerine bakıldığında, istiare, mecâz ve müşâkele gibi belâgatta önemli konular, müfret zamirle iki kişiyi kastetme gibi gramerde ihtilaf veya yanlış yapılabilen meseleler, “kâde” ve “min” gibi anlamında karışıklık yaşanan edatlar, Zındık (Zındîk) gibi asılları hakkındaki tartışma ve yanlış değerlendirmeler yapılan Arapçalaştırılan (muarrab) kelimeler müellifin dikkatini çeken başlıca dil konuları olmuştur.

Müellif muarrab konusunda, “*Risâle fî tahkiki ta'ribi'l-kelime'ti'l-'acemîye*” adıyla bilinen bir eser yazmış, burada Arapça'ya geçen yabancı kelimelerin asıllarını, biçimlerini ve onlarda meydana gelen çeşitli değişiklikleri incelemiştir.¹¹⁷ Kemal Paşazâde göre muarrab kelimeler dört çeşittir. خراسان gibi, değişmeyen ve Arapça biçim almayan kelime; حُرْمٌ سَلْمٌ gibi değişmeyen ancak Arapça biçim alan kelime; آجرٌ gibi değişen ancak Arapça biçim almayan kelime; دُرْهَمٌ gibi değişen ve Arapça kalıba giren kelime.¹¹⁸ Sibeveyhi'deki kategori de, Arapça kalıba sokulup, değiştirilen; yapısı ister Arapça olsun ister olmasın harfleri Arapça olduğundan, olduğu gibi bırakılan; Farsça'daki yapısı değişmemekle birlikte harf değişikliğine uğrayan türleriyle buna benzemektedir.¹¹⁹

Muarrab konulu bu eserdeki kelimelerin, muarrab olmak dışında incelemeye esas olmak açısından ortak özellikleri olduğunu gösteren bazı ipuçları gözükmemektedir. Bir başka ifadeyle bu kelimeler rastgele seçilmiş intibai vermektedir. Öte yandan zındık, satranç, sabât (şâh âbâd/büyük mamur yer), tennûr (fırın) ve İbrahim gibi bazı kelimelerin izahı daha uzun yer işgal etmiş gözükmektedir. Meselâ bunlardan 'İbrâhîm' lafzının muarrablığı kısmında, ez-Zemahşerî'ye atıfla 'Yusuf' kelimesinin aslı, anlamı ve gayr-ı munsarîf olması meselesi incelenmiş, sonra 'Tâlut, Câlut ve Davûd' isimleri örnek olarak verilmiştir. Bu arada, aslı yabancı olup da Arapça'ya benzeyen kelime ve ifadelere örnek olarak; besmelenin İbranca biçimi 'بِسْمِ لَاهَا رَحْمَانَا رَحِيمًا' verilmiştir.¹²⁰

¹¹⁷ Kelimeler için bkz. Ahmed b. Kemal Başzâde, *Fî't-ta'rib*, Tahk: Ahmed Hitabu'l-Omr, Musul 1983, s. 42-45, 50-51.

¹¹⁸ el-Ubeydî, Reşid Abdurrahman, “Mukaddimetu rislaeti't-ta'rib ve't-ta'cim libn-i Kemal Bâşâ”, *Mecelleu'l-bahsi'l-ilmî ve't-türasi'l-islami*, Mekketu'l-mukerreme, s. 67-68; Ahmed b. Kemal Başzâde, *Fî't-ta'rib*, s.23-24.

¹¹⁹ Bkz. Sibeveyhî, Amr b. Osman, *el-Kitâb*, Kahire 1982, IV, 303-304.

¹²⁰ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah, *Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, I-IV, y.y. 1997, I, 379; Ahmed b. Kemal Başzâde, *Fî't-ta'rib*, s. 25-26.

Yine incelik ve kavram tashihi ile ilgili anlayışını gösteren bir diğer çalışması zındık kelimesini ele aldığı risâledir. Bu risâlesinin amacı Kemal Paşazâde'nin kendi ifadesiyle şöyledir: “Bu, ez-zındîk lafzının tashihi, ince anlamını tavzih, onun hakkında, kurallara mutabık, asıllara muvafık, kabule şayan hükmü tercih etmekle ilgili üretilmiş bir risâledir.”¹²¹ Yine, *كاد* fiilinin ne zaman olumlu ne zaman olumsuz anlama geldiği hakkındaki risâlede; müellif önce konuyla ilgili manzum bir soru içeren iki beyit takdim etmiş sonra konuyu izaha geçmiştir.¹²² el-Maarri'ye ait bilmece tarzı beyitler şöyledir:¹²³

جَرَّتْ فِي لِسَانِي جُرْهُمٌ وَتَمُودٌ أُنْحَوِيَ هَذَا الْعَصْرَ مَا هِيَ لَفْظَةٌ
وَإِنْ أُثْبِتَتْ قَامَتْ مَقَامَ الْجَحُودِ إِذَا اسْتُعْمِلَتْ فِي صُورَةِ الْجَحْدِ أُثْبِتَتْ

“Ey bu çağın nahivcisi! Cürhum ve Semûd dillerinde; olumsuz formda kullanıldığında olumlu anlama gelen, olumlu olduğunda olumsuz konuma geçen kelime nedir?”

Bu soruda kastedilen ‘kâde’ fiilidir. Tartışmayı Kur’ân ve Arap şiirinden getirdiği şâhitlerle ortaya koymaya çalışan Kemal Paşazâde, el-Cevherî, Abdulkahir el-Cürçânî,¹²⁴ ve ez-Zemahşerî’ye isnat ettiği çeşitli görüşlerle bir sonuca varmak istemiştir. Ona göre el-Cevherî, ‘kâde’nin olumsuz edattan uzak/ayrı olması bu fiilin olumsuzluğunu, olumsuz edatla birlikteliği ise fiilin vâki olduğunu haber vermektedir.¹²⁵ Bu konuda ez-Zemahşerî, “...¹²⁶ ما كادوا يفعلون” âyeti onların işi (buzağı kesmek) uzatmalarından dolayı bir aşağılamaktır. Ve onlar işi aşırı uzatmaktan dolayı onu neredeyse kesmiyorlardı. Sonu gelmeyen istekleri, uzayan ipleri kopmuyordu.”¹²⁷ demektedir. Bu bağlamda Kemal Paşazâde, “O, konuyu tetkik edip, incelemiş ve konuyu sarihten kinayeye taşımış ve iki farklı görüşü tevfik (uyum) edecek delil getirmede ve bu nedenle fark belirsizleştirdi bunu esas alan el-Beyzâvî de aynı yanılığa düştü.”¹²⁸ değerlendirmesiyle ez-Zemahşerî ve el-Beyzâvî’ye eleştirel yaklaşmakta bir beis görmemiştir.

¹²¹ İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fîmâ yeteallaku bi lafzi’z-zındîk”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 28. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 240.

¹²² İbn Kemal Bâşâ, “Fi’t-tenbih alâ vehmi badin mine’l-ulemâi fi badi’l-elfâz” “ve fihâ risâletu kâde”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 29. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 252; a.g. m. , “Tahkiku mana kâde li’bni Kemal Bâşâ”, *Mecelletu Kulliyeti’l-İslâmiyye*, 1393/1973, Bağdat, Sayı:5, s. 330-331.

¹²³ Bkz. es-Sabbân, Muhammed b. Ali, *Hâşiyetu’s-Sabbân*, İran 1371, I, 268.

¹²⁴ el-Cürçânî, *Delâilu’l-i’caz*, s. 185-186.

¹²⁵ İbn Kemal Bâşâ, “Tahkiku mana kâde li’bni Kemal Bâşâ”, *Mecelletu Kulliyeti’l-İslâmiyye*, 1393/1973, Sayı: 5, s. 330-331; Krş. el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh: Tac’ul luga ve sıhahu’l arabiyye*, Beyrut 1990, I, 529.

¹²⁶ 2/Bakara, 71.

{قال إنه يقول إنها بقرة لا ذلولٌ تثيرُ الأرضَ ولا تسقى الحَرَثَ مُسَلِّمَةٌ لِأَشِيَةِ فِيهَا قَالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فذبحوها وما كادوا يفعلون وإذ قتلتم نفساً فادّار آثم فيها والله مُخْرَجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ}

¹²⁷ ez-Zemahşeri, *Keşşâf*, I, 288.

¹²⁸ İbn Kemal Bâşâ, “Fi’t-tenbih alâ vehmi badin mine’l-ulemâi fi badi’l-elfâz” “ve fihâ risâletu kâde”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 29. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 254; İbn Ke-

Kemal Paşazâde, delalet ve anlam ilişkisine de değinmiştir. O, İbn Mâlik (ö.672/1271), Ebû Said es-Sirâfî (ö.368/979), Abdulkâhir el-Curcânî, Seyyid eş-Şerif el-Curcânî ve et-Teftazanî'den nakiller yapmış ve bu konuyu; ismin sıfat yerine kullanılması, tazmin, iktifa, teşbih, mecaz-ı mürsel, mecaz-ı aklî, mecâz-ı lügavî yollarıyla lafız ve anlamda genişleme imkânlarını örneklerle ortaya koymaya çalışmış ve bunları değerlendirmiştir.

Çağdaş araştırmacılarından Hâmid Sâdık, Kemal Paşazâde'ye ait "Risâle fî medâri't-tecevvüz fi'l-lafz" adlı risâleye yaptığı tahkikte; "Bu risâlenin konusu kısaca, delalet ve anlam problemidir. O da, modern dil çalışmasında semantik olarak bilinen şeydir. Bu, eskilerin lafız ve mânâ dediklerinin karşılığıdır. Bu problemle ilgili çalışmaya dilciler, nahivciler, belâgatçılar, edebiyatçılar ve müfessirler önem vermişti." sözleriyle onun bu alana ilgisine işaret etmeye çalışmıştır. Hâmid Sadık, bu görüşünü, Kemal Paşazâde'nin "*Müşâreketu sâhibi'l-meânî el-luğaviyye fi'l-bahsi an müfredâti'l-elfâzi'l-müsta'mele fî kelâmi'l-'Arab*" adlı risâlesindeki şu sözleriyle desteklemektedir: "Bil ki; meâni ehli Arap sözünde kullanılan lafızların anlamlarını (müfredat) araştırma hususunda dilbilimciye ortaklık eder. Ancak dilbilimci, kelimeleri filolojideki oluşumu (madde), sarf ilmindeki (morfoloji) biçimi, iştikak (türeme) bilimindeki kök ve türev açısından birbirine nispetini araştırır. Meâni ehli, sözün fesahatlı olması, fesahat dışı olması ile güzellik ve çirkinlik açısından araştırır..."¹²⁹

Yine, Kemal Paşazâde'nin belâgat ve fesahatlı söz ya da düzgün cümle kurma teorisi de denilebilecek nazım teorisiyle ilgisinin olduğu tespitini yapan Ahmed Hasan Hâmid; "İbn Kemal'in sadece nahve değinmediğini; nahivle meâni ilmi arasında Abdulkâhir el-Curcânî'nin tarzında (nazım teorisi) bağlantı kurduğunu ifade etmektedir.¹³⁰ Bu bağlamda, Kemal Paşazâde; "Bil ki, belâgatın temeli ve fesahatın dayanağı sözün nazmı (sözdizimi)dır. Bu, sözün rastgele birbirine eklenmesiyle değil; aksine zihindeki/içteki anlamlara uygun bir tertip anlamındadır. O takdirde o, manzumun (dizilenin) birbirine göre durumunun dikkate alındığı bir dizimdir. Bu nedenle dizim, -ki parçaların birbirine göre değerlendirilip, her birinin konulduğu yere konulmasını iktiza eden bir sebep ve o parçanın başkasının yerine konulmasının yakışmaması sebebiyle- bu sanat erbabınca dokuma, süsleme, dökme, vb. sanatlara benzer."¹³¹ sözleriyle, tıpkı Abdulkâhir el-Curcânî gibi, söz-anlam ilgisinin hassasiyetini vurgulaması yanında, nazım denen

→

mal Bâşâ, "Tahkiku mana kâde li'bni Kemal Bâşâ", *Mecelletu Kulliyeti'd-diraseti'l-İslâmiyye*, 1393/1973, Sayı: 5, s. 338.

¹²⁹ İbn Kemal Bâşâ, "Risâle fî medâri't-tecevvüz fi'l-lafz", tahk: Hâmid Sadık el-Kuneybî, *Mecelletu Mecma'i'l-lugati'l-arabiyye el-Urdunî*, Sayı: 36, Yıl: 13, Haziran 1989, s. 279.

¹³⁰ İbn Kemal Bâşâ, *Esrâru'n-nahv*, s. 18.

¹³¹ Bkz. İbn Kemal Paşa, "Risâle fî tahkiki mana'n-nazm ve's-siyâğa", dirase ve tahkik: Hâmid Sâdık Kuneybî, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye bi'l-medineti'l-münevvera*, Medine 1406, Cild: 18, Sayı: 71-72, s. 185.

sözdiziminin bir sanat ve ustalık işi olduğunu belirtmiştir. Kemal Paşazâde'nin bu ifadesiyle el-Curcânî'nin sözleri lafız itibariyle de büyük oranda örtüşmektedir. Kemal Paşazâde'de sadece bazı takdim tehir ve hazifler söz konusudur.¹³² el-Curcânî ise şöyle ifade etmiştir: “Kelimelerin diziminde ise durum böyle değildir. Çünkü sen onları dizerken anlamların işaretini izler, ve onları anlamların zihindeki tertibine göre sıralarsın. O takdirde o, manzumun (dizilenin) birbirine göre durumunun dikkate alındığı bir dizimdir. O, bir şeyin diğerine rastgele eklenmesi anlamındaki dizim değildir. Aynı şekilde dizim, -ki parçaların birbirine göre değerlendirilip, her birinin konulduğu yere konulmasını iktiza eden bir sebep ve o parçanın başkasının yerine konulmasının yakışmaması sebebiyle- bu sanat erbabinca dokuma, telif, dökme, bina kurma, nakış, süsleme vb. sanatlara benzer.”¹³³

Kemal Paşazâde'nin ince tahkik ve incelemeye konu ettiği lafızlar arasında; burun anlamına gelen ‘enf’ ve ‘mersin’,¹³⁴ ayak anlamlarına gelen ‘kadem’ ve ‘ricl’, dudak anlamındaki ‘sefe’ ve ‘cahfele’, zelil olmak anlamında ‘hızy’ ve ‘züll’ ve sevmek/ istemek anlamındaki ‘vudd’ bulunmaktadır.¹³⁵ O, kelimelerin eş anlam ve müştereklik yanında kelimelerin aslı, mecaz, tevessu (dilde genişleme) gibi filolojik konular çerçevesinde kavram tartışması yapmıştır. Bu tartışmalardan birisi ‘vudd’ kavramıdır. er-Râğıb el-İsfehanî ‘ye göre; “el-vudd:bir şeyi sevmek ve olmasını istemektir. Bu kelime, iki anlamın her biri için kullanılır. Zira, temenni ‘vudd’ anlamı içerir ve sevilen bir şeyin olmasını arzulamaktır.”¹³⁶ Bu çerçevede, Kemal Paşazâde'nin nakline göre;‘vudd’ kavramının sevgi ve temenni anlamlarında müşterek olduğunu düşünen “*el-Mücmel*” adlı sözlük sahibi İbn Fâris (ö.395/1004); birini sevdiğin zaman “وددت الرجل , bir şeyi temenni ettiğinde “وَدَدْتُ أَنْ كَانُ” ifadelerini örnek vermektedir.¹³⁷ Ayrıca ona göre, bu kelime her iki anlamdan biri için yeterlidir. Zira müşterek iki anlamın birlikte kastedilmesi imkânı bulunmadığından ikisini bir arada kullanmak gerektiğinde ‘lev’ edatına ihtiyaç olur.¹³⁸ Ancak Kemal Paşazâde’ye göre, er-Râğıb (el-İsfehanî) bu kavram (el-vudd) konusunda isabetli bir yorum getirmemiştir.¹³⁹ Bu konuda Kemal Paşazâde, İmam el-Beyzavî'nin de el-İsfehânî’yi taklit ettiğini belirttiğinden sonra şöyle demektedir:

¹³² Krş. İçin bkz. Abdülkahir el-Cürçânî, *Delâtilu'l-i'câz*, s. 51; Bkz. İbn Kemal Paşa, “Risâle fi tahkiki mana'n-nazm ve's-sıyâğa”, Dirase ve tahkik: Hâmid Sâdık Kunevbî, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslamiyye bi'l-medineti'l-münevvera*, Medine 1406, Cild: 18, Sayı: 71-72, s. 185.

¹³³ Bkz. Abdülkahir el-Cürçânî, *Delâtilu'l-i'câz*, s. 51.

¹³⁴ Mersin: atın burnundaki yular bağlama yerine verilen isimdir. Bkz. el-Cevherî, *es-Sihâh*, I, V, 2123.

¹³⁵ Bkz. İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fi medari't-tecevvüz fi'l-lafz”, tahk: Hâmid Sadık el-Kunevbî, *Mecelletu Mecmai'l-lugati'l-arabiyye el-Urdunî*, Sayı: 36, Yıl: 13, Haziran 1989, s. 287-291.

¹³⁶ er-Râğıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, Beyrut ts. , s. 516.

¹³⁷ Örnekler için bkz. İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriya, *Mücmelu'l-luga*, tahk: Züheyr Abdulmuhsin, Beyrut 1986, III-IV, 912.

¹³⁸ İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fi medari't-tecevvüz fi'l-lafz”, tahk: Hâmid Sadık el-Kunevbî, *Mecelletu Mecmai'l-lugati'l-arabiyye el-Urdunî*, Sayı: 36, Yıl: 13, Haziran 1989, s. 291.

¹³⁹ İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fi medari't-tecevvüz fi'l-lafz”, tahk: Hâmid Sadık el-Kunevbî, *Mecelletu Mecmai'l-lugati'l-arabiyye el-Urdunî*, Sayı: 36, Yıl: 13, Haziran 1989, s. 281.

“Biz de deriz ki; söylenen şeyde ikisi de yanlış yaptı. Zira vudd mefhumunda temenni anlamı bulunmaz. Bu nedenle, onda temenni anlamı kastedilmek istendiğinde ‘lev’ edatı eklenir. Kur’ân’da Bakara suresi 96. âyetteki ‘yeveddu’ ibaresinden temenni anlamının kastedilmesi ancak ‘lev’ lafzına bitişik gelmesiyle izah edilebilir. Bu kelimenin anlamında ‘temenni’ olsaydı onu ifade etmek için ‘lev’ eklemeye ihtiyaç olmazdı...”¹⁴⁰

{ولتجدنهم أحرصَ الناسِ على حيواةٍ ومينَ الذينَ أشركوا يودُّ أحدُهم لو يُعمرُ ألفَ سنةٍ وما هو بمُرحٍ حِرْجه
مِنَ العذابِ أنْ يُعمرَ واللهُ بصيرٌ بما يعملونَ }

el-Cevherî ve el-Firuzâbâdî’yi konuyu kısa ve ayrıntıya girmeden ele aldıklarını belirten Kemal Paşazâde risâleyi; “er-Râgıb ve el-Beydâvî’nin iddialarını ret konusunda ortaya koyduklarımız, el-Mücmel sahibi’nin zikrettiklerini ret konusundakilerle paralellik taşımaz.”¹⁴¹ ibaresiyle bitirmektedir.

Müellifin eserleri, isimleri, muhteva, konunun izahı ve eleştiri üslubu açısından incelendiğinde; usul-nahiv, nahiv-belâgat, edebiyat-gramer, mantık-dil ilişkileri açıkça ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Müellifin “*Risâle fimâ yufîdu vâwu’l-atf*” adlı risâlesini tahkik eden Muhammed Huseyn Ebu’l-Futûh, onun ‘min et-tebiziyye’ konulu risâlesinde usul ve nahiv ilimlerini; tahkikini yaptığı vâw harfiyle ilgili risâlede ise nahiv-belâgat ilimlerini bir araya getirdiği tespitini yapmaktadır.¹⁴²

4. KEMAL PAŞAZÂDE’DE EDEBİYAT VE ELEŞTİRİ:

Münacât, nat, ahlak konulu mesnevi gibi Türkçe şiirlere hâvi *Divan*’ı¹⁴³ ile Türk edebiyatı yanında Arap edebiyatına da ilgi duymuş müellif, bazı eserlerine Arapça şiirler serpiştirmiştir. Bunlardan bir kısmı, şahit ve örnek olarak getirilen eskilere ait beyitler, bir kısmı kendine ait daha çok ilmî ve hikmet temalı manzum şiirlerdir.

“*et-Tenbîh alâ galatî’l-câhil ve’n-nebih*” adlı eserinin telif sebebini ifade ederken; ilim erbabı vb. çevrelerde ortaya çıkan hataları tenkit etmek istediğini bu beyitlerle anlatmaya çalışmıştır:

فنون المعاني بالدعاوى الكواذب / الى الله أشكو التابعين¹⁴⁴ بجهلهم
بتحرير رأس بعد لبس عمامة / وعمر بعين ثم رمز بحاجب

¹⁴⁰ İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fi medari’t-tecevvüz fi’l-lafz”, tahk: Hâmid Sadık el-Kuneybî, *Mecelletu Mecmai’l-lugati’l-arabiyye el-Urdunî*, Sayı: 36, Yıl: 13, Haziran 1989, s. 281.

¹⁴¹ İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fi medari’t-tecevvüz fi’l-lafz”, tahk: Hâmid Sadık el-Kuneybî, *Mecelletu Mecmai’l-lugati’l-arabiyye el-Urdunî*, Sayı: 36, Yıl: 13, Haziran 1989, s. 291.

¹⁴² İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fimâ yufîdu vâwu’l-atf”, Tahk: Muhammed Huseyn Ebu’l-fütûh, *Mecelletu Câmiati’l-Melik Suud*, Onuncu Mücellled, el-âdâb (1), 1418/1998, (35-51), s. 40.

¹⁴³ Bkz. İbn Kemal, *Divan*: tenkitli metin, Hazırlayan: Mustafa Demirel, İstanbul 1996.

¹⁴⁴ Bu kelime bazı tahkiklerde; ان يعين - البانعين - السابقين şeklinde kaydedilmektedir. Bkz. İbn Kemal Bâşâ, *et-Tenbîh alâ galatî’l-câhil ve’n-nebih*, Tahk: Muhammed Sevâî, Dimaşk 1994, s. 53, Dipnot:53; el-Ubeydî, “Cuhûdu İbn Kemal Bâşâ fi’l-lugati’l-arabiyye”, *Mecelletu’l-mecmai’l-ilmîyyi’l-İrâkî*, Cüz:1, Cild: 38, Bağdat 1987, s. 282.

“Sarık giyip baş sallamakla, göz kırpıp kaş işareti yaparak, yalan iddialar vasıtasıyla cahillik içinde meânî sanatlarının ardından gidenlerden Allah’a şikâyetçiyim.”¹⁴⁵

Kemal Paşazâde’nin şiirle uğraşısını dile getirenlerden Şemseddin Sâmî; “Kemalpaşazâde’nin, gerek fıkıh, tefsir, hadis ve sâir ulûm-i şerîyyede ve gerekse elsine-i selâse-i İslamiyye edebiyatında yed-i tûl sahibi olduğunu” ve yine “elsine-i selâsede eş’ârının dahi çok olduğunu” söylemiştir.¹⁴⁶

Faik Reşad’ın; “Ara sıra nazm-ı eş’âr ile de iştigal ederdi. Ahmed Paşa ve Necatî mesleğindedir. Arabî, Fârisî, Türkî bir hayli eş’ârı, Türkçe bir divanı vardır ki matbudur. Müşarun ileyhî âsâr-ı inşâyesinden bazıları manzumumuz oldu. Hemen cümlesi sade ve tekellûf ü tasannudan âzâde bir üslûpta olarak içlerinde münşiyane denebilecek bir şey bulamadık.”¹⁴⁷ tespit ve değerlendirmesinden de anlaşılacağı üzere, müellifin şairliği, bazı yönlerden eleştiri almakla beraber, çeşitli dillerde şiir yazma becerisi ve çokluğu gözden kaçmamaktadır.

Benzer bir tespit yapan Yekta Saraç’a göre; “Kemalpaşazâde, şiiri hikmetli söz olarak görür ve bir fayda sağlamasını ister. Aşka ve hikemî konulara daha çok önem verir. Tasavvufi yorumlardan uzak beyitler üzerinde yoğunlaşır.”¹⁴⁸ Öte yandan vezin ve kafiye yanında usul bakımından Arap edebiyatından etkilendiği için mahlas kullanmamıştır. Duygusalığa önem vermediğinden ve ilim adamı olduğundan dili sadedir.¹⁴⁹

Şiir tenkidi de yapan müellif, Hz. Âdem’e nispet edilen ve oğlu Hâbil için söylendiği rivayet edilen bir mersiye¹⁵⁰ uydurma olarak kabul etmiştir.¹⁵¹ Bu görüşünün kaynağı ez-Zemahşerî’nin Maide, 28-31.âyetlerdeki yorumunda; peygamberlerin şiirden masum (korunmuş) olmalarıdır¹⁵².

Bilindiği gibi, geleneksel İslâmî anlayış, Kur’ân’da bir yerde, Hz. Peygamber için, “Biz ona şiir öğretmedik. Ona gerekmezdi.”¹⁵³ âyeti “ وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ ”

¹⁴⁵ İbn Kemal Bâşâ, *et-Tenbih alâ galatî'l-câhil ve'n-nebih*, s. 53.

¹⁴⁶ Şemseddin Sâmî, *Kâmusu'l-a'lâm*, İstanbul 1314, V, 3886.

¹⁴⁷ Faik Reşad, *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*, İstanbul ts. s. 256-258; Faik Reşad, *Eslâf*, İstanbul 1975, s. 91-92.

¹⁴⁸ Şerafettin Turan, Şükrü Özen, M.A.Yekta Saraç, İlyas Çelebi, “Kemalpaşazade”, *DİA*, XXV, s. 244.

¹⁴⁹ Saraç, *Şeyhulislam Kemalpaşazâde Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul 1995, 50-51; Şerafettin Turan, Şükrü Özen, M.A.Yekta Saraç, İlyas Çelebi, “Kemalpaşazade”, *DİA*, XXV, s. 244-245.

¹⁵⁰ Bkz. İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, Kahire 1988, I, 88; İbn Kemal Bâşâ, “Fî fevâide müteferrika cemeahâ Mevlânâ el-Merhum Kemalbâşazâde”, *Resâilü İbn Kemal*, Cüz: II, 22. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 217. Bazı kaynaklarda kimi kelimeler değişik olmakla beraber bahsedilen beyitler şöyledir:

تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَيْهَا / فَوْجَةُ الْأَرْضِ مُغْبِرٌ قَبِيحٌ

تَغَيَّرَ كُلُّ ذِي حَسَنٍ وَطَيْبٍ / وَقَلَّ بِشَاشَةِ الْوَجْهِ الْمَلِيحُ

¹⁵¹ İbn Kemal Bâşâ, “Fî fevâide müteferrika cemeahâ Mevlânâ el-Merhum Kemalbâşazâde”, *Resâilü İbn Kemal*, Cüz: II, 22. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 217.

¹⁵² ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 660.

¹⁵³ 36/Yasin, 69.

إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْءَانٌ مُّبِينٌ ve yine 26/Şuarâ, 224-227. âyetlerdeki bir kısım şairlerin tenkit edilmesine dayanarak şiire karşı mesafeli bir tutum almış ve bu çerçevede peygamberlerin şiirden uzak olmaları gerekliliğini benimsemiştir. Ayrıca, dili Arapça böyle bir şiirin Hz. Adem'e nispetinin imkânı ve doğruluğu, hem aradan geçen zaman açısından ve hem de maddî kanıt açısından mümkün olmadığı âşikardır. Yine Kemal Paşazâde, İbn Abbas'tan gelen "Süryanice nesir halinde gelmiş bu şiir, Ya'rub b. Kahtan'a ulaştığında, Arapça şiir haline getirildi" rivayetinin uydurma; irab ve kafiye açısından problemliliğini düşünmektedir.¹⁵⁴

"Hata, lahn, isabet etmedi, vehim, görmez miç, beyyinu'l-fesâd, apaçık yanlış/fesat" kavramları eserlerinde kullandığı bazı eleştiri ifadeleridir. Müellif, tek bir meseleyi veya ayrıntıyı enine boyuna ele alıp inceleme ve ihtiyaç duyduğunda tenkit etme eğiliminde olmuştur.

Şiir ve edebî eleştiri yanında dil ve bilimsel eleştiriyle de dikkati çeken Kemal Paşazâde'nin eleştiri usulü ile ilgili olarak, müellifin meşhur mutasavvif İbn Arabî (ö. 638/1240) hakkındaki fetvasına¹⁵⁵ dayanarak durum tespiti yapan Hüseyin Atay, onun eleştiri esaslarını şöyle özetlemektedir:

"1. İlmî meseleler tenkitte aşırı gidip, bir ilim adamı toptan ret veya kabul edilmemelidir.

2. Yanlışlar, aleyhte propagandaya alet edilmez.

3. Bir bilim adamını herkes anlayamayabilir. Anlaşılmayan sözleri anlayana havale edilir.

4. Bilinmeyen meselede başkalarının hevai sözüyle red-kabul yapılmaz.

5. Takip edilecek görüşlerde kesin bilgi, ilmî vicdan ve muhakeme gerekir."¹⁵⁶

Kemal Paşazâde'nin tenkit tarzı mutedil ölçüler içindedir. Bu görüşte olan el-Ubeydî, "Onun tenkitçiliği gerektirdiği kadardır. O, ağır tenkide başvurmaz. Sadece hatayı açıklamakla yetinir veya onun lahn olduğuna işaret eder. Bazen hata ve lahne düşmenin sebebini açar."¹⁵⁷ dedikten sonra, كَعْبُ الْأَحْبَارِ ibaresi hakkında Kemal Paşazâde'nin değerlendirmesini örnek olarak verir. Bu ibaredeki

¹⁵⁴ İbn Kemal Bâşâ, "Fî fevâide müteferrika cemeahâ Mevlânâ el-Merhum Kemalbâşâzâde", *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 22. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 217.

¹⁵⁵ Fetvasının bir kısmı şöyledir: Bazı meseleleri vardır ki lafzî ve manasî malumdur. İlahî emre ve şer-i Nebeviyyeye uygundur. Bazı meseleler vardır ki onlar keşf ve batın ehlinin anlayışına göre açık, zahir ehlinin anlayışına göre ise gizlidir. Kastedilen manaya muttali olmayan kimseye bu makamda susması gerekir. Zira Yüce Allah: 'ilmin olmadığı şeyin ardına düşme, çünkü kulak, göz ve kalbin her biri bu davranıştan sorumludur.' buyurmaktadır. bkz. Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, s. 183. (İbn Kemal, "Muhyiddin İbn Arabî Hakkında Fetva", *Mecmua*, S.K., Hasan Hüsnü Paşa Koll., nr. 121, vr. 364; Topkapı Revan 20/2, 3570'den naklen)

¹⁵⁶ Hüseyin Atay, "İlmî bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemal Paşa'nın, Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvası", *Şeyhülislâm İbn Kemal*, s. 275; Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, s. 182-183.

¹⁵⁷ el-Ubeydî, "Cuhûdu İbn Kemal Bâşâ fi'l-lugati'l-arabiyye", *Mecelletu'l-mecmai'l-ilmiiyyi'l-Irakî*, Cüz:1, Cild: 38, Bağdat 1987, s. 283.

'ahbâr' kelimesinde yer alan 'hâ' harfinin noktalı olarak okunmasıyla ortaya çıkan hata hakkında Kemal Paşazâde, "Avam arasında, çok haber rivayet ettiği için (bu isim) noktayla meşhur oldu. Bu bir vehimdir."¹⁵⁸ demektedir. Bu kelimenin noktasız hâ ile okunması halindeki anlamı 'bilgeler, rahipler ve mürekkebe,"dir.¹⁵⁹

Tenkidinde hiçbir kimseyi ayırt etmeyen Kemal Paşazâde, Arapça klasiklerden "Makamât" yazarı el-Harirî'yi (ö.515/1122); İblîs kelimesinin 'eblese'den türediğini iddiasının geçersiz olduğundan habersiz olmak ve satranç kelimesini beşli köke bağlamak yanlışıyla eleştirmiştir.¹⁶⁰

Kemal Paşazâde sadece tenkit etmekle yetinmemiş, hatayı düzeltme metodunu da benimsemiştir. İbn-i Kemâl Paşa her anlamda ilim ehli ve devrinin meşhur âlimlerindendi. Onun edebî kültürü, eleştiri özelliğini çağdaş bir araştırmacı şöyle ifade etmiştir: "İbn Kemâl, Farsça'yı iyi bildiğinden, bu dilden geçen kelimelerle ilgili isabetli yorumlarda bulunmuş ve kelimeleri asıllarına ircâ etmede son derece başarılı olmuştur. Ayrıca kendinden öncekilerin bazı kelimelerle ilgili hatalı görüşlerini de tashih etmesi ve nakillerde bulunduğu kişi ve eserlerin çokluğu onun bu sahadaki geniş ve güvenilir bilgisinin de bir göstergesi olsa gerektir."¹⁶¹

Tashih metodu uyguladığı eserlerden birinde 'zındîk' kelimesini incelemiş ve bu kelimenin aslı (iştikak), anlamı, aynı anlama gelen diğer kelimelerden farkı (furûk) ve bu kelimeyle ilgili şerî ve fikhî hükümlere değinmiştir. Bu incelemede, herkesin bu kelimeye mülhid ve dehrî anlamı verdiğini, ancak bunların aralarında fark bulunduğunu belirttikten sonra, bu kelimeyle ilintili; mürted, kâfir, müşrik, münafık kavramları ve aralarındaki nüanslara dikkat çekmiştir.

Bu konuda, Fahrudin er-Râzî, Sa'leb (ö.291/904), el-Cevherî, el-Firuzabâdî, Ebu'l-Mekârim el-Mutarrizî (ö.610/1213), et-Teftazânî, eş-Şerif el-Cürcânî ve el-Âmidî gibi âlimlere atıflarda bulunmuş; kiminden sadece bilgi aktarmış, bazısının görüşüne katılmış, bazısının ise görüşlerinde isabet etmediklerini belirtmiştir. Meselâ, Fahrudî er-Râzî'nin, bahse konu kelimeyle ilgili bir isim olan Mazdekiyye¹⁶² mezhebi ile Maneviyye¹⁶³ mezhebi arasındaki farkı izahta isabet etmediğini, el-Firuzabâdî'nin ise, bu kelimenin (Zındîk) زَنْ دِينَ ibaresinden muarrab görüşü¹⁶⁴ için "la veche leh (doğruluğu yoktur) değerlendirmesi yapmış,

¹⁵⁸ İbn Kemal Bâşâ, *et-Tenbih alâ galati'l-câhil ve'n-nebih*, s. 78.

¹⁵⁹ Bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, I, 748.

¹⁶⁰ İbn Kemal Bâşâ, *Risâle fî tahkiki ta'ribi'l-kelime'l-'acemiyye*, Muhammed Sevâî, Dımaşk 1991, s. 60.

¹⁶¹ Yavuz, Mehmet, "Muarreb Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler", *Nüşa*, Yaz, 2001, s. 114.

¹⁶² Mazdekiyye: Mecusi dininden ayrılmış bir tarikatıdır. Bkz. el-Bağdâdî, Ebû Mansur, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1979, s. 331.

¹⁶³ Maneviyye: Manikeist adıyla da bilinen aydınlık ile karanlığın kadim olduğuna inanan mezheptir. Bkz. el-Bağdâdî, Ebû Mansur, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 333.

¹⁶⁴ el-Firuzâbâdî, Muhammed b. Yakub, *Kâmusu'l-muhît*, Beyrut 1987, s. 1151.

aynı şekilde, Sa'leb, et-Teftazanî' ve eş-Şerif el-Cürçânî'nin de hatalı görüşlerini belirtmiştir.¹⁶⁵

Konuyu tartıştıktan sonra, ذن; kökünden¹⁶⁶ türeyen kelimenin Arap dilindeki anlamını şöyle vermiştir: “Özetle, Arap dilinde ez-Zındık, el-Bârî'yi yok sayan ve ona ortak koşan, hikmetini inkâr eden kimsedir.” Daha sonra dindeki anlamını (istilah) açıklamıştır. Bu kısımda, mürted, kafir, müşrik kavramları ve aralarındaki farklar üzerinde durmuş, zındık kelimesinin genel anlamı (mutlak anlam) ile, İslâmî zındık (İslam çerçevesi içindeki zındık kişiyi tanımlayan) kavramına da değinmiştir. Bir başka deyişle, mutlak anlamdaki zındık, müşrikler ve ehl-i zimmeti de kapsamaktadır.¹⁶⁷

Müellif bu eserinde, muhteva, dil, atıf ve inceleme yönüyle oldukça titiz davranmıştır. Üslup ve nazım bakımından bir hayli dikkat ve itina gerektiren kompozisyon örneği vermiştir. Kısaca bu risâlede müellifin Arap diline hâkimiyeti ve ilmî yetkinliği kendini açıkça göstermektedir.

Kemal Paşazâde'nin Arap diline hâkimiyeti ve nüansları ortaya koymadaki ustalığıyla ilgili örnekler arasında, “min” harfi cerrinin anlam farkları gibi birçok konu yer almaktadır. Mesela, “min” harfi cerrinin işlendiği “*Risâle fi'l-fark beyne min et-tebiziyye ve min et-tebyiniyye*” adlı makalede; bahse konu anlamların niceliği veya mahiyeti tartışılmıştır. Zira burada bazı ince farklar bulunmaktadır. Bu harfin anlamları içinde; ‘bazı/bir kısım, ve beyan’ bulunmaktadır. Risâlede; bazı (bütünden bir parça) anlamı ile bu harfin önünde veya arkasında kapalı bir şeyi açıklama (beyâniyye) anlamları üzerinde durulmuştur. Bu ‘ba’ziyye’nin cüzlerde mi yoksa fertlerde mi olduğu yanında; kelimedeki nekralıktan (belirsiz olmak) kaynaklanan ‘ba’ziye’ anlamı makalenin tartışma temelini oluşturmaktadır. Nekralıkta iki anlam bulunmaktadır: Nekra bir kelime ya fertlerin bazısı/ grubun bazısını veya herkesi içine almaktadır.

Müellif, bu konuda önce, el-Fâdil eş-Şerîf’in görüşü ile Muhammed b. el-Hasen er-Radî’nin (ö. 688/1287) “*Şerhu'l-Kâfiye*”de¹⁶⁸ zikrettiği görüşünden nakille konuya giriş yapmış, sonra “*Keşşaf*”a geçmiş ve aynı konudaki Abdulkâdir el-Cürçânî’nin “*Delâilu'l-i'câz*” ve Beyzâvî’nin tefsirinden alıntılarla devam etmiştir. Konuyu, et-Teftazanî’nin görüşündeki isabet, Şerif el-Cürçânî’nin ona verdiği isabetsiz cevablar, yine; Sâhibu'l-mekâlîd (ç)’in İbnü'l-Hâcib’e verdiği cevaptaki isabetsizlik tespitleriyle tartışmayı netleştirmeye ve doğru olanı bulmaya çalış-

¹⁶⁵ Bkz. İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fimâ yeteallaku bi lafzi'z-zındık”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 28. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 240-242.

¹⁶⁶ ez-Zebidî, bu kelimenin الذن kökünden (Mecusi kitabının ismi) geldiğini kaydetmiştir. Bkz. ez-Zebidî, Muhammed Murteza, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmus*, yer yok 1970, VIII, 150.

¹⁶⁷ Bkz. İbn Kemal Bâşâ, “Risâle fimâ yeteallaku bi lafzi'z-zındık”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 28. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 240-244.

¹⁶⁸ İbnü'l-Hâcib’in “el-Kâfiye”sinin şerhidir. Bkz. Demirayak, Kenan-Çöğenli M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 1994, s.168.

mıştır. Bu makalede, önce nakil ve tespit sonra görüşler arasında tercihler yapmaya çalışmıştır. Burada verilen örnek ve şahitler genelde âyetlerden oluşmaktadır.¹⁶⁹

Meselâ:

170 سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا...
 171 لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ...
 172 وَأَمِنُوا بِهِ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ...

âyetlerinde geçen; 'leyl' ifadesinden 'gecenin bazısı',¹⁷³ bir bölümü' veya ferd kastıyla (efrad/sayı anlam) 'isrâ olayının bir gecede olduğu diğerlerinde değil anlamı); min zünubikum (günahlarınızın bazısı, bir kısmı) ifadesinden, 'külliye/tümlük zıt ve ondan ayrık/soyut baziye' mi yoksa 'külliye'nin muhtevasından bir parça içeren baziye'mi? anlaşılacak sorularına cevap aranmaktadır. Tartışmayı ortaya çıkaran sâiklerden biri, bu âyetteki; "Sizin günahlarınızdan bir kısmını affeder" ile bir başka âyetteki; "Muhakkak Allah günahların tümünü affeder"¹⁷⁴ ifadelerini tevfiik (uzlaştırma) çabasıdır. Bu uzlaştırma için, buradaki 'min' harfinin 'bazısı' anlamında mı yoksa zâit kabulüyle 'tüm günahlarınızı'anlamında mı olduğu açıklığa kavuşturulmalıdır ki sonunda çelişik gözükken iki ayetin anlamı ortak noktaya gelmiş olsun. İşte, ez-Zemahşerî, el-Beyzâvî, et-Teftazânî, eş-Şerif (el-Cürcânî) ve İbnü'l-Hâcib'in bu konudaki yorumlarını değerlendiren Kemal Paşazâde sonuçta, bu tartışmanın odak noktası mağfiret meselesini, İmam el-Beyzavî'nin "Bu söz tekit (mutlak) anlamında olup tahsis edilemez ve Allah'ın bu sözünün delili mübalağa sîgasındaki; انه لا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ" âyeti¹⁷⁵ hakkındaki; "Bu söz tekit (mutlak) anlamında olup tahsis edilemez ve Allah'ın bu sözünün delili mübalağa sîgasındaki; انه لا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ" âyeti¹⁷⁶dir."¹⁷⁷ ifadesiyle açıklamaya çalışmıştır.¹⁷⁸ Özetle, şirk dışında bütün günahların affi mümkündür ifadesinden; âyetteki (مِنْ ذُنُوبِكُمْ) edatının zâit olması veya Allah bir kavmin bazı günahlarını affederken bir başka kavmin tüm günahlarını affetmesini anlama imkânı akla gelmektedir. Bu arada şunu belirtmek gerekir ki; Kemal Paşazâde'nin makalesinin son kısımda, Beyzavî'nin

¹⁶⁹ İbn Kemal Bâşâ, "fi'l-fark beyne min et-tebziyye ve min et-tebyiniyye", *Resâilü İbn Kemal*, Cüz: II, 27. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 234-239.

¹⁷⁰ 17/İsra, 1.

¹⁷¹ 49/Hucurat, 11.

¹⁷² 46/Ahkâf, 31.

¹⁷³ ez-Zemahşerî ve el-Beyzavî leyl kelimesindeki nekrallığın 'ba'ziyet' anlamında olduğunu belirtir. Bkz. ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 436; el-Beyzavî, Abdullah b. Ömer, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl*, Beyrut ts. III, 195.

¹⁷⁴ 39/Zümer, 53. Âyet şöyledir: ان الله يغفر الذنوب جميعا

¹⁷⁵ 4/Nisâ, 48.

¹⁷⁶ 39/Zümer, 53.

¹⁷⁷ el-Beyzavî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl*, I, 116.

¹⁷⁸ İbn Kemal Bâşâ, "Fi'l-fark beyne min et-tebziyye ve min et-tebyiniyye", *Resâilü İbn Kemal*, Cüz: II, 27. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 239.

aynı konuda farklı ve çelişen görüşler ifade ettiğini belirtmesi dikkati çekmektedir.¹⁷⁹

Müellifin “*el-Felah fî şerhi'l-Merah*” isimli eserinin girişindeki ifadeler, onun şerh anlayışının ortaya konulması için fikir vermeye yetebilir. Müellif kısaca; Ahmed b. Ali b. Mesud'un eserinin veciz sözler, nadir ve faydalı konular ile Arapça'nın inceliklerini içerdiğini, ancak kendisinin bu eserdeki zorlukları gidermek ve içindeki cevherleri ortaya çıkarmak amacıyla bu şerhi yazdığını kaydetmektedir.¹⁸⁰ Bu amaç, şerh ve hâşiye geleneğinin klâsik gerekçeleri arasında yer alan bir olgudur, denilebilir.

SONUÇ

Kemal Paşazâde, eserlerini, sahip olduğu kültürel ve ilmî altyapının ışığında telif etmeye özen göstermiştir. Kendisi iyi bir usul bilgisi, mantık, felefe ve dil bilgisine (Arapça-Farsça-Türkçe) vâkıf olduğu için; dil, gramer ve belâgat çalışmalarında da bu vasıflarından kaynaklanan tezahürler ve çıktılar görülmektedir.

O, avamın hata ve galatları, muarrab ve yabancı kelimeler gibi eserlerde, farklı yabancı dillerdeki becerilerini ustalıkla kullanmıştır. Se-yasa (Siyasa-siyaset) gibi Farsça-Türkçe, bismelenin İbranice'deki biçimi gibi birçok multilingual lafızları incelemesi onun problemlere yaklaşımdaki geniş vukûfiyetini göstermektedir. Ancak bazı eserlerini yazarken aşırı nakil ve alıntıya meyletmesi dikkati çekse de kendisinin telif ve tahkik anlayışına önemli bir açmaz teşkil etmez. Öte yandan, kendisinden önceki birçok önemli isme eleştiri getirmekten çekinmemesi onun bilimsel anlayışının derinliğine işaret etmesi yanında özgüven içinde olduğuna da bir gösterge teşkil etmektedir.

¹⁷⁹ İbn Kemal Bâşâ, “Fi'l-fark beyne min et-tebizıyye ve min et-tebyiniyye”, *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 27. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü İkdâm, 1316, s. 238.

¹⁸⁰ Bkz. İbn Kemal Bâşâ, *el-Felah fî şerhi'l-Merah*, İstanbul 1304, s. 2.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'ân-ı Kerîm

Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, Beyrut 1994.

Atay, Hüseyin, "İlmî bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemal Paşa'nın, Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvası", *Şeyhulislâm İbn Kemal*, yay. haz. Süleyman Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Ankara 1986, s. 263-277.

Atsız, Nihal, "Kemal Paşa oğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, C:VI (1965)'den ayrı basım, İstanbul 1966.

_____, "Kemal Paşa oğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, C:VII, İstanbul 1972, s. 83-135.

Bağdâdî, Ebû Mansur, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. : Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1979.

el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, I-II, Beyrut 1990.

el-Beyzavî, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tevîl*, I-V, Beyrut ts.

Brockelmann, Carl, *GAL (Geschichte der Arabischen Literatur)*, I-II, Leiden-Newyork-Köln, 1996.

_____, Carl, *GAL (Geschichte der Arabischen Literatur)*, Supplementband, I-III, Leiden-Newyork-Köln, 1996.

el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh: Tac'ul luga ve sıhahu'l arabiyye*, I-VI, Beyrut 1990.

Dalkıran, Sayın, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul 1997.

Demirayak, Kenan-Çöğenli M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 1994.

Ege Ramazan, *Telvinu'l-Hitâb İbn Kemâl*, Dnş: Muharrem Çelebi, Dokuz Eylül Üniversitesi 1995 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

_____, Ramazan, İbn Kemal'in Def'u Mâ Yete'allak Bizzamâir mine'l-evhâm Adlı Risâlesi (Arap Dilinde Zamir) tahkik, talik ve tercümesi, İzmir 2004.

_____, Ramazan, İbn Kemal'in Esrâru'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili ve Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış (Basılmamış Doktora Tezi), Dnş: M. Reşit Özbalıkcı, Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir 2002.

Faik Reşad, *Eslâf*, İstanbul 1975.

_____, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, İstanbul ts.

el-Firuzâbâdî, Muhammed b. Yakub, *Kâmusu'l-muhît*, Beyrut 1987.

el-Hatîb el-Kazvinî, *el-İdâh fî ulûmi'l-belâga*, Kahire ts. I-II.

İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriya, *Mücmelu'l-luga*, Tahkik: Züheyr Abdulmuhsin, I-IV(2 mücellad), Beyrut 1986.

İbn Hicce el-Hamevî, *Hızânetu'l-edeb*, Şerh: Isam Şuaytu, Beyrut 1987, I-II.

İbn Kemal (Kemal Paşazâde), *Divan*: tenkitli metin, Hazırlayan: Mustafa Demirel, İstanbul 1996.

_____, *Esrâru'n-nahv*, Tahk. : Ahmed Hasen Hâmid, Nablus 2002.

_____, *el-Felah fî şerhi'l-Merah*, İstanbul 1304.

_____, *Fî't-ta'rîb*, Tahk: Ahmed Hitabu'l-Omr, Musul 1983.

_____, "Fi fevâide müteferrika cemeahâ Mevlânâ el-Merhum Kemalbâşâzâde", *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 22. Risâle, Naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 217-219.

_____, "Fi'l-fark beyne min et-tebiziyye ve min et-tebyiniyye", *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 27. Risâle, naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 234-239.

_____, "Fi't-tenbih alâ vehmi badin mine'l-ulemâi fî badi'l-elfâz" "ve fihâ risâletu kâde", *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 29. Risâle, Naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 254-256.

_____, "Risâle fî beyânî'l-üslûbi'l-hakîm ve temyîzihi an sâiri'l-esâlîb-el-mutebera inde erbâbi'l-belâğa ve eshâbi'l-berâe", *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 23. Risâle, Naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 221-226.

_____, "Risâle fî medâri't-tecevvüz fi'l-lafz", Tahkik: Hâmid Sadık el-Kuneybî, *Mecelletu Mecmai'l-lugati'l-arabiyye el-Urdunî*, Sayı: 36, Yıl: 13, Haziran 1989, s. 279-297.

_____, "Risâle fimâ yeteallaku bi lafzi'z-zındık", *Resâilu İbn Kemal*, Cüz: II, 28. Risâle, Naşir: Ahmed Cevdet, Matbaatü Ikdam, 1316, s. 240-249.

_____, "Risâle fimâ yufîdu vâwu'l-atf", Tahk. : Muhammed Huseyn Ebu'l-fütûh, *Mecelletu Câmiati'l-Melik Suud*, Onuncu Mücellid, el-âdâb (1), 1418/1998, s. 35-51.

_____, *Risâle fî tahkiki ta'ribi'l-kelimetî'l-'acemiyye*, Neşr: Muhammed Sevâî, Dimaşk 1991.

_____, *Risâle fî tahkiki ta'ribi'l-kelimetî'l-'acemiyye*, Muhammed Sevâî, Dimaşk 1991.

_____, "Risâle fî tahkiki mana'n-nazm ve's-sıyâğa", *Dirase ve tahkik: Hâmid Sâdık Kuneybî, Mecelletü'l-Câmiati'l-İslamiyye bi'l-medineti'l-münevvera*, Medine 1406, Cild: 18, Sayı: 71-72, s. 169-196.

_____, "Tahkiku mana kâde libni Kemal Bâşâ", *Mecelletu Kulliyeti'd-diraseti'l-İslâmiyye*, Tahkik: Reşid Abdurrahman el-Ubeydî, 1393/1973, Bağdat, Sayı: 5, s. 311-344.

_____, *et-Tenbîh alâ galati'l-câhil ve'n-nebîh*, Dabt ve Tahkik: Muhammed Sevâî, Dimaşk 1994.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, I-VII, Kahire 1988.

İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisanu'l-'Arab* (Tahk.: Abdullah Ali Kebîr, Muhammed Ahmed ve Haşim Muhammed), I-VI, Kahire ty.(Darü'l-maarif).

İbnu'l-İmâd, Abdulhayy, *Şezerâtu'z-zeheb*, I-XI, Beyrut 1993.

Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn, I-II, Beyrut 1990.

Kılıç, Mustafa, "İbn Kemal'in Tefsirde Metodu", *Şeyhulislam İbn Kemal*, Ankara 1986, s. 159-160.

_____, Mustafa, "Kemal Paşa-zâde'nin Talebeleri" *Bellekten*, Ankara Nisan 1994, LVIII, Sayı: 221, s. 55-70.

Kılıçlı, Mustafa, Atatürk Üniversitesi merkez kütüphanesinde Kemal paşa-zâde'nin eserlerine ait yazmalar, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* (Erzurum 1995), Sayı 21, s. 103-126.

Kızıklı, Zafer, *Arap Dilinde Belâgat Bilimi*, Ankara 2008.

Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî*, I-VI, İstanbul 1996, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Muhammed b. Ali el-Kâmil, "Üslûbu'l-hakîm:Dirase belâgiyye tahlîliyye mea tahkiki risâletin fi beyânî'l-üslûbi'l-hakîm li'bni Kemal Bâşâ ve Dirasetuhâ", *Mecelletu Câmiati'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye*, Şaban 1416, Sayı: XV, s. 70 vd.

Özdemir, Abdurrahman, "Çorum Hasan Paşa İl Halk kütüphanesi'nde Bulunan Arap Dili ve Belâgatına Dair Yazmalar", *Nüşa*, Yıl:VII, Sayı: 24, Güz 2007, s. 85-113.

Parmaksızoğlu, İsmet, "Kemal Paşa-Zâde", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1955.

el-Râğıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, Beyrut ts.

es-Sabbân, Muhammed b. Ali, *Hâşiyetu's-Sabbân*, I-IV, İran 1371.

Saraç, Yekta, Şeyhulislam Kemalpaşazâde hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri, İstanbul 1995

Sarıkaya, Muammer, Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem (Basılmamış Doktora Tezi), Dnş. : Ahmet Suphi Furat, İstanbul Üniversitesi, 2004.

Seyit Bahcivan, Şeyhulislâm İbn Kemal Bâşâ ve ârâuhu'l-itikadiyye, Beyrut 2005.

Sibeveyhî, Amr b. Osman, *el-Kitâb*, I-V, Kahire 1982.

es-Suyutî, Celâluddin, *el-Muzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*, I-II, Dâru İhyâi'l-kutubi'l-arabiyye, ts. yer yok.

Şemseddin Sâmi, *Kâmusu'l-a'lâm*, I-VI, İstanbul 1314.

Şerafettin Turan, Şükrü Özen, M.A.Yekta Saraç, İlyas Çelebi, "Kemalpaşazade", *DİA (Diyânet İslâm Ansiklopedisi)*, XXV, s. 238-247.

Taşköprüzade, İsamuddin, *eş-Şakâiku'n-Numaniyye ve Zeyilleri*, I-V, İstanbul 1989.

el-Ubeydî, Reşîd Abdurrahman, "Cuhûdu İbn Kemal Bâşâ fi'l-lugati'l-'arabiyye", *Mecelletu'l-mecmai'l-ilmiiyyi'l-Irakî*, Cüz:1, Cild: 38, Bağdat 1987, s. 279-289.

_____, Reşid Abdurrahman, "Dirasâtu'l-lugaviyye inde İbn Kemal Bâşâ fi'l-karni'l-âşir el-hicrî", *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-İslâmî*, Mekke, s. 61-66.

_____, Reşid Abdurrahman, "İbn Kemal Paşa'nın Arap Dilindeki Çalışmaları", Çev. : Dr. Ahmet Yüksel, <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt5/sayi1/makale/yuksel>.

_____, Reşid Abdurrahman, "Mukaddimetu rislaeti't-ta'rib ve't-ta'cîm libni Kemal Bâşâ", *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-türasi'l-islamî*, Mekketu'l-Mukerreme, s. 67-72.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu IV. Baskı, I-IV, Ankara 1993.

_____, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1988.

Yavuz, Mehmet, "Muarreb Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler", *Nüsha*, Yaz, 2001, s. 112-119.

ez-Zebidî, Muhammed Murteza, *Tâcu'l-arûs min cevahiri'l-Kâmus*, I-XXV, yer yok 1970.

ez-Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Cârullah, *Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, I-IV, y.y. 1997.